

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Історико-юридичний факультет
Кафедра історії України
Середня освіта (Історія)
014.03 Середня освіта (Історія)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра

«ГАРВАРДСЬКІ УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ» ЯК
ІСТОРИОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО (1977-1991 рр.)

Боженко Дмитро Володимирович

Науковий керівник:

Кириленко Сергій Олексійович

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: _____

Рецензент: _____

Допущено до захисту:

Ніжин 2021

Анотація

У магістерській роботі проаналізовано історію становлення та основні віхи діяльності Українського наукового інституту Гарвардського університету заснованого у 1973 році в Кембриджі (Массачусетс, США) в рамках проекту української громади США, яка прагнула створити потужний український науковий осередок. Охарактеризовано процес підготовки та видання у 1977 році журналу-квартальника «Harvard Ukrainian Studies». На основі солідного комплексу джерел проаналізовано проблематику яка піднімалася на сторінках часопису. Досліджено характер наукових публікацій авторів періодичного видання

Ключові слова: діаспора, еміграція, україністика, історіографія, історіографічний процес, методологія, Західна школа, марксистсько-ленінська, медієвістика, козакознавство.

Abstract

The master's thesis analyzes the history and main milestones of the Ukrainian Research Institute of Harvard University founded in 1973 in Cambridge (Massachusetts, USA) as part of a project of the Ukrainian community in the United States, which sought to create a powerful Ukrainian research center. The process of preparation and publication in 1977 of the quarterly magazine "Harvard Ukrainian Studies" is described. Based on a solid set of sources, the issues raised in the pages of the journal are analyzed. The nature of scientific publications of authors of periodicals is investigated.

Keywords: diaspora, emigration, Ukrainian studies, historiography, historiographical process, methodology, Western school, Marxist-Leninist, medieval studies, Cossack studies.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. СТАНОВЛЕННЯ «ГАРВАРДСЬКИХ УКРАЇНОЗНАВЧИХ СТУДІЙ» ТА ФОРМУВАННЯ ЇХ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ..	9
РОЗДІЛ II. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ	21
РОЗДІЛ III. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КОЗАКОЗНАВСТВА НА ШПАЛЬТАХ «ГАРВАРДСЬКИХ УКРАЇНОЗНАВЧИХ СТУДІЙ».....	67
ВИСНОВКИ.....	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	101

ВСТУП

Актуальність теми зумовлюється тим, що наприкінці Другої світової війни в Європі та у всьому світі відбувалися суттєві зміни. Україна залишалася в епіцентрі гострого воєнного та ідеологічного протистояння. З одного боку, потужна збройна боротьба УПА та ОУН за незалежнення і суверенітет республіки, наростаючий рух спротиву української інтелігенції політиці русифікації і насилля, а другого - збереження тоталітарного режиму, насадження ідеології сталінізму і культу особи вождя, воєнно-каральні операції і посилення боротьби з будь-якими проявами інакомислення, застосування репресій до його носіїв. У цей час у вирішальну фазу вступив процес об'єднання українських земель та визначення кордонів УРСР. Питання про повоєнні кордони гостро постало вже під час завершальних воєнних операцій щодо розгрому Німеччини та її союзників. Воно активно обговорювалося на Тегеранській (1943) та Ялтинській (1945) конференціях лідерів країн антигітлерівської коаліції. Остаточні кордони УРСР сформувалися в процесі українсько-польського, українсько-чехословацького та українсько-румунського територіальних розмежувань. Процес врегулювання територіальних питань, що розгорнувся на міжнародній арені з середини 40-х років до початку 50-х років ХХ ст., мав для України далекосяжні наслідки: по-перше, остаточне визначення кордонів республіки, їх юридичне визнання світовим співтовариством; по-друге, збільшення території УРСР та її демографічного потенціалу; по-третє, об'єднання переважної більшості українських етнічних земель у складі однієї держави; по-четверте, майже повне завершення формування кордонів УРСР, а в майбутньому (з Кримом) і сучасних кордонів незалежної України.

У другій половині ХХ ст. йшов жвавий, хоча й суперечливий, нерівномірний і неоднозначний процес нарощування історичних, правничих,

філософських, філологічних, природничих, географічних, економічних, педагогічних знань про Україну і українців. Дедалі помітнішою ставала інтеграція галузевих знань, зростала кількість праць синтезованого характеру, комплексних українознавчих досліджень. За умов, коли в УРСР національна наука була по суті «антиукраїнською», українознавчі осередки української діаспори поповнювалися свіжими силами за рахунок емігрантів третьої хвилі. Інтелектуали української діаспори розвіювали міфи у вільному світі про тотожність України й Росії, українців з росіянами й утверджували в суспільній свідомості Заходу розуміння окремішності українців, їхнього природного права на самовизначення. Провідна роль у цій місії відводилася науковим і навчальним установам, що функціонували здебільшого в Західній Європі, США та Канаді (УВАН, НТШ, УВУ та ін.). Вагомий внесок в українознавство внесли В. Кубійович, З. Кузеля, І. Раковський, Л. Білецький, Д. Дорошенко, І. Кошелівець, С. Смаль-Стоцький, Б. Крупницький та ін., дослідження яких були гідною відповіддю на фальсифікацію і спотворення української історії, міфологізація якої особливо посилилася у зв'язку із схваленням ЦК КПРС «Тез до 300-річчя возз'єднання України з Росією».

У ХХ столітті комунікативний простір діаспорної історичної науки переживав якісні трансформації, пов'язані з розкладанням колишньої історіографії як специфічного історичного феномену. Зміни, що відбувалися в комунікативному просторі історичної науки, були значною мірою обумовлені факторами соціокультурного, політичного, економічного контекстів. Зміна характеру та особливостей наукової комунікації в цілому та характеру наукової комунікації професійних істориків зокрема, перебувало у тісному взаємозв'язку з процесами політичного, соціального, економічного, культурного та духовного реформування.

Виникнувши у ХХ ст. за межами власної батьківщини «Зарубіжна Україна» стала безтериторіальною державою українських мігрантів, що здебільшого відтворювала звичний їм спосіб колишнього життя. Вона

включала всі основні характеристики колишньої України - політичні партії, армію, чиновництво, школи університети, наукові осередки, музеї і, відповідно, періодичну пресу. На різних етапах еміграції, виникають видавництва, що видавали газети та журнали, інформаційні листки тощо.

Вивчення цієї теми особливо актуально нині, оскільки у вітчизняній історичній науці активно відбувається процес дослідження проблеми української еміграції і висвітлення діяльності наукової історичної періодики. Все це дозволить суттєво доповнити та поглибити вивчення історіографічного пласту матеріалу з україністики, більш детально уявити світ Зарубіжної України у всіх його аспектах.

Історіографічні дослідження пов'язані з темою нашої роботи є нечисленними. Наразі нам доступні лише довідкова стаття про «Гарвардські українознавчі студії» на сторінці вільної енциклопедії «Вікіпедії», та декілька публікацій в інших збірниках присвячених цьому часопису. Серед них зокрема невелика замітка Г. Грабовича «Гарвардські українознавчі студії, 1977—1991». [6], та О. Лучука «Гарвардський проект Омеляна Прицака. «Українська орієнталістика» [14]. На окрему увагу заслуговує і робота А. Атаманенко присвячена важливим проблемам співпраці українських наукових інститутів, що функціонували в Сполучених Штатах Америки[1]. та монографія І. Краснодемської «Українознавчі студії діаспори ХХ ст.». Її оригінальність полягає в тому, що це була перша ґрунтовна спроба оцінити діяльність українських наукових центрів за кордоном[13].

Джерельна база дослідження є навпаки вкрай розмаїтою. Нею виступають всі матеріали вміщені у 15 томах «Гарвардських українознавчих студій» за період 1977-1991 рр. Зважаючи на специфіку обраної теми, у комплексі опрацьованих джерел варто виділити, що це, насамперед історичні розвідки, публікації документів, та різного роду рецензії та бібліографічні огляди.

Саме перші становлять для нас неабиякий інтерес оскільки були написані не з позицій марксистсько-ленінської методології, а представлені під іншим, незаангажованим кутом зору. Друга ж група джерел має неабияку цінність зважаючи на те що вона в переважній більшості є вкрай автентичною. Переважна більшість джерельних комплексів зберігалася за кордоном і була майже не доступна радянським історикам.

Окремий блок джерел становлять матеріали засідань наукових об'єднань в Гарвардському університеті, що дозволяє більш глибоко поглянути на коло питань українознавчих студій якими переймалися науковці за кордоном.

На основі представленого історіографічного та джерельного аналізу ми можемо конкретизувати проблематику нашої магістерської роботи.

Об'єктом дослідження виступає напрям історичних студій як частина розвитку історичної науки в сучасній Україні.

Предметом дослідження є джерельні комплекси, рецензії, публікації науковців, присвячені різним періодам історії України та її сусідів, що оприлюднені на сторінках «Гарвардських українознавчих студій» з 1977 по 1991 рр.

Метою дослідження є комплексний та системний аналіз науково-дослідницьких публікацій з українознавчої тематики опублікованих на сторінках «Гарвардських українознавчих студій»

Для досягнення поставленої мети нами були сформульовані наступні дослідницькі завдання:

- опрацювати історіографію досліджуваної теми та встановити ступінь її розробки;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;

- розкрити специфіку наукових публікацій розміщених на сторінках «Гарвардських українознавчих студій»;
- виокремити та систематизувати публікації дописувачів часопису присвячені давній історії України та козакознавчим студіям;
- здійснити кількісний та якісний аналіз авторських наукових праць та розробок, присвячених українознавчій тематиці, з'ясувати їх наукову цінність та значення.

Хронологічні рамки охоплюють період 1977 по 1991 рр., тобто з появи першого номера часопису і до проголошення незалежності України.

Теоретико-методологічні засади дослідження представлені комплексом загальнонаукових методів та принципів, конкретних історичних та спеціальних методів. Серед них ми, в першу чергу, послуговувалися загальнонауковими методами аналізу та синтезу.

Наукова новизна та практичне значення кваліфікаційної роботи полягає в тому, що ми вперше спробували здійснити комплексний аналіз наукових доробків, присвячених українознавчій тематиці, вміщених на сторінках «Гарвардських українознавчих студій». Окремі висновки та положення магістерської роботи мають практичне значення й можуть бути використані під час проведення уроків з історії України, історії рідного краю, а також виховних заходів, присвячених різним аспектам українознавства, а також подальших наукових дослідженнях.

Структура магістерської роботи визначається дослідницькою метою і завданнями. В ній виокремлено вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ I. СТАНОВЛЕННЯ ГАРВАРДСЬКИХ УКРАЇНОЗНАВЧИХ СТУДІЙ ТА ФОРМУВАННЯ ЇХ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Як зазначав у «слові» до «HUS» Омелян Пріцак, що неабиякою прикметою «HUS» є те, що цей журнал планомірно готувався десять років аж до своєї появи у 1977 р.

В 1967-1968 рр. фундатор часопису почав творити матеріальну базу для наукового українознавчого центру в Гарвардському університеті. Саме тоді було створено три кафедри: філології, літератури, історії; науково-дослідний інститут та відділення у центральній університетській бібліотеці. Проте як зазначає автор це мав бути не емігрантсько-пропагандистський осередок із політичними цілями, а найперше міжнародний науковий центр.

Вже наступного року О. Пріцак взявся за планову підготовку кадрів, як викладацьких, так і студентських. На що найперше він робив акцент, це на набір в аспірантуру. Як підкреслює фундатор, треба було починати буквально з нуля [17, с. 46].

Завдання, які я поставив перед собою науковець - і докладав усіх зусиль «продати» їх розполітизованій українській діаспорі, - були дуже складні і майже не здійсненні. О. Пріцаку хотілося поставити міцну базу під об'єктивну науку про Україну на найвищому світовому рівні, і то при активній співпраці найкращих світових фахівців, без огляду на їх національність чи релігійну приналежність. Однак при тому треба було звертати пильну увагу на те, щоб позитивні здобутки українських учених, як давніх і сучасних, не забувалися.

В першу чергу, на думку видатного історика, треба було залучити до співпраці відомих гарвардських вчених із суміжних дисциплін, а також із інших університетів Східного узбережжя США. Так почав існувати діючий

до сьогодні Постійний комітет українських студій Гарвардського університету. Його перший склад на 1968 рік був наступний: голова О.Пріцак, члени: Віктор Вайнтрауб (літературознавство), Гораций Лант (славіст), Ричард Пайпс (історик), Адам Улам (політог) та Ігор Шевченко (візантиніст). [17, с. 48].

Також запрошувалися професори-гості із вчених Європи та діаспори. Так, наприклад, історію України викладали водночас колишній професор Київського університету Олександр Оглоблин та професори з Польщі - Збігнєв Вуйцік (Варшава) та Анджей Геровський (Ягелонський університет).

Підбір аспірантів не був легкий: треба було вишукувати молодих талановитих студентів, які б погодилися працювати у менш престижних (і гірше оплачуваних, ніж медичні або юридичні професії) гуманістичних дисциплінах. Однак вдалося добрати деяке число надійних аспірантів вже на початковому етапі. Тепер це відомі вчені, такі як Любомир Гайда, Григорій Грабович, Зенон Когут, Френк Сисин, Орест Субтельний[17, с. 48].

Таким чином, коли перше аспірантське ядро було підібрано, О. Пріцак приступив з ними до планової підготовки основних завдань. Справжньою кузнею кадрів за словами О. Пріцака служив створений ним самим щотижневий семінар, який діє і донині. Він збирався у четвер, з 16 до 18 год., де аспіранти віч-на-віч із гарвардськими професорами та гістьми із усього світу (Європа, Ізраїль, Японія і т.д.) вчилися наукового ремесла. Кожного року обиралися два аспіранти на секретарів семінару. Вони дбали про підбір тем, вчилися по черзі, як проводити дискусію та складати протоколи. В недовзі семінар здобув собі репутацію як місце зустрічей інтелектуального Гарварду. Програму семінару почали друкуватися у Гарвардській університетській газеті[17, с. 48].

Після дворічної діяльності можна було вже в 1970 р. приступати до періодичного видання цих протоколів; вони з'явилися як «Minutes of the

Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University». Того ж року (1970) почав виходити під редакцією колегії із аспірантів піврічний журнал «Recenzija», головним завданням якого був діалог з ученими Радянської України[17, с. 48].

Вченим Гарварда хотілося підкреслити, що вони (вчені України, якими «Центр» нехтував) були дуже важливі, і вони старалися бути в своїх рецензіях як можна об'єктивними, хоч при малій кількості та невисокій якості гуманістичних публікацій в УРСР це не було легко. Гарвардські вчені знайшли, що українські радянські вчені мали зв'язані руки і тому були дуже щасливі, якщо можна було подати позитивну оцінку рецензованого видання. Цікавою прикметою «Рецензії» було те, що хоч професори могли подавати аспірантській редакції свої статті, остання вирішувала, яка з надісланих професорських праць може друкуватися, а також заставляла маститих вчених робити зміни, або необхідні поправки у своїх статтях[13, с. 36].

На жаль, дискусії Гарвард - Україна не відбулося. Українській стороні радянська влада не дозволила включитися до того цікавого і перспективного діалогу.

Після того, як вже 6 чисел «Minutes» та 14 томів «Recenzij» вийшли у світ, засвідчивши тим самим професійність нових кадрів, можна було в 1976-1977 рр. відважитися із випуском міжнародного українознавчого журналу нового типу – спершу квартального, а після - піврічного) - власне «HUS».

Головну редакцію вів О. Прицак, співредактором і відповідальним за візантійські аспекти був призначений Ігоря Шевченка, що на той вже час переїхав із візантиністичного центру Dumbarton Oaks (Вашінгтон) до Гарварду. В ім'я співпраці поколінь два докторанти були запрошені на допоміжних редакторів (один для літератури і один для історії). Крім них входили у редакційну колегію члени Гарвардського Комітету українознавчих студій, а також був створений дорадчий орган (Editorial Board) із 20 видатних

вчених із цілого світу: США, Канади, Австрії, Англії, Ізраїлю, Італії, Німеччини, Польщі, Румунії, Туреччини, Франції і Чехословаччини. На жаль, із відомих причин не вдалося залучити до співпраці вчених з Радянської України та інших республік Радянського Союзу[13, с. 34].

У своїй програмній статті редактори підкреслили, що основним завданням нового журналу повинен стати міжнародним форумом для дослідів в ділянках українознавчих студій, а також культивувати міждисциплінарний підхід до дослідів. Там йшлося про те, щоб українська тематика була потрактована у світовому контексті, і щоб світові нові методи були застосовані для дослідів українознавчих. Тому статті друкувалися виключно західними мовами, головно англійською, але також і французькою, італійською та німецькою[13, с. 46].

Журнал також звертав спеціальну увагу на публікацію нових джерел, зокрема писаних східними мовами (арабською, гебрейською, тюркською, монгольською і т.д.), праць із візантиністики, та джерел, що зберігаються в Польщі, в Західній Європі та Америці.

«HUS» має в основному історично-філологічний профіль, згідно з потребами першочергової допомоги національно загроženим дисциплінам. Але редакція радо друкувала час від часу добрі статті із інших наук, таких як економія та політологія.

У зв'язку з ювілеями, а також міжнародними конференціями, влаштованими Гарвардом, видавалися тематичні збірники - двох типів: загальні, такі як «Києво-Могилянська Академія» (у її 350-ліття), «Політичні і суспільні ідеї Вячеслава Липинського», Праці міжнародного конгресу в Равенні, присвяченого 1000-літтю Хрещення України-Русі, «Концепція нації у ранньо-новітній Європі», та спеціальні-особисті: «Евхаристеріон» (ювілейний збірник у 60-ліття О.Пріцака), «Океанос» (ювілейний збірник у 60-ліття І.Шевченка), «Адельфотес» (ювілейний збірник у 70-ліття О.Пріцака). Такі збірники підсумовують стан дослідів у даних наукових

дисциплінах, що дає їм спеціальну вартість. Невдовзі «HUS» дістали міжнародне визнання. Його радо цитують у всьому світі, а зміст його статей постійно подавався в реферативних журналах Америки[13, с. 57].

Одне з головних завдань «Гарвардських українознавчих студій» було залучення до співпраці якнайбільше вчених з світовим визнанням. Малися на увазі два основні аспекти: по-перше, використати визнані таланти для дослідження українознавчих сюжетів, і, по-друге, зробити українську тематику світовою.

До певної міри редакторському колективу збірника це вдалося. Так за перше десятиліття існування часопису (1977-1986) «HUS» опублікували 419 статей та рецензій, написаних 241 автором. Більшість з них жили в США (158) та Канаді (27). Опісля слідували вчені із Польщі (13), Англії (9), Ізраїлю (9), Німеччини (8), Франції (7), Югославії (3), Туреччини (3), Австрії (2), Австралії (2), Греції (2), Угорщини (2), Румунії (2), Японії (2), Болгарії (1), Чехословаччини (1), Голандії (1), Лівану (1), Сінгапуру (1), Швеції (1) та України (1).

Із тих 241 автора тільки 70 були українці або українського походження, решту (171 автор) становили вчені без будь якого українського етнічного зв'язку[13, с. 64].

В 11 томі часопису з'явився покажчик до перших десяти томів журналу. Тоді стараннями Інституту української археографії АН України появляється покажчик, доведений до 1991 р., тобто до томів I-XV. Особливістю київського покажчика є те що переклад усіх заголовків на українську мову, що безсумнівно допоможе українському читачеві краще орієнтуватися у дотеперішньому доробку часопису

Із появою українською мовою - і на Україні - покажчика до перших п'ятнадцяти томів Гарвардських українознавчих студій можна підсумувати у кількох основних рисах перший етап роботи цього журналу, а також наукового осередку, який він представляє, і ще раз поставити (а це таки

доводиться робити постійно і програмово питання ширшого контексту і перспектив українознавства. В той же час бібліографічний покажчик є конкретним прикладом, чи швидше своєрідним вступом, до здійснення цих перспектив. Відтак передбачалося, що спільними зусиллями українських інституцій - Інституту української археографії в Києві й Інституту українознавства у Львові - і Українського наукового інституту Гарвардського університету Гарвардські українознавчі студії будуть також паралельно виходити в Україні українською мовою.

Гарвардські українознавчі студії (Harvard Ukrainian Studies) - основний періодичний орган Українського наукового інституту Гарвардського університету. Спершу він виходив як кварталних, а від 1984 р. (тим же обсягом) - два рази на рік. Дотепер видано п'ятнадцять томів. Від самого початку журнал був задуманий як міжнародний форум україністики, з історичним завданням утвердити цей комплекс гуманітарних і суспільних дисциплін на масштабному світовому рівні. Поява журналу, а до того, у 1973 р., - самого Інституту, припадала на роки глибокої кризи в українській гуманітарній і суспільствознавчій науці, і в україністиці зокрема. Те, що тепер евфемістично називається "періодом застою", було - в цих галузях - періодом завершення процесу провінціалізації і маргіналізації української науки. Це, в свою чергу, також становило той глобальний контекст, в якому виникала україністика в Гарварді. В силу згаданих історичних обставин її основним, самоусвідомленим завданням стало, в міру своїх можливостей, компенсувати цей фатальний стан - не тільки (як це загально відбувалось в громадсько-науковій діяльності діаспори) шляхом збереження традицій і фундаментальних цінностей, але й творенням того нового, відкривчого, повноцінного і, коли треба, ревізійністичного мислення, що колись закономірно мало стати підвалиною оновленої української науки [1, с. 264].

Але особливість ГУС-, його вкладу в науку, полягає не так у сумі порушених у ньому тем, як у його загальному підході до україністики.

Уточнення цього питання може звучати ще й так: чи існує “гарвардська школа” україністики, а якщо так, то які її прикмети?

Якщо під “школою” розуміється якась суцільна історіософія чи “лінія” культурологічної екзегетики, або одна панівна методологія, або, зим паче, домінанта такої чи іншої ідеології, то такої школи у Гарварді немає. Але якщо мова йде про певний науковий підхід, про зінтегровану постановку питання “що таке Україна й україністика”, і разом з тим певний науковий стиль його дослідження, то в умовному сенсі про таку школу таки можна говорити[1, с. 264].

Які, отже, її прикмети, починаючи насамперед від концепційних засновників? Перше - це розуміння України як комплексного явища ~ історичного, культурного і геополітичного (або в широкому розумінні територіального). Усе, що в часі і просторі пов’язане з Україною, і контексти - культурні, політичні, економічні тощо, - в які Україна входила, - досліджується як сфера зацікавлень україністики. Тим самим, це галузь, по своїй суті інтердисциплінарна. Наукова україністика не тільки не може замикатися концепційним, чи “ідеологічним” партикуляризмом (наприклад, традиційним народництвом, етноцентризмом), але й у своїй практиці мусили постійно враховувати те, що силою історичних обставин поодинокі ділянки українського життя більш взаємопов’язані, переплетені, ніж це буває в інших політично більш стабільних і тим самим (на даному етапі) більш диференційованих культурах. З огляду на ці іманентні складності, україністика на далі (тобто в її адекватній версії) набагато важча як поле досліджень, ніж декому могло здаватися, - але тією ж мірою вона й інтелектуально цікава і перспективна[1, с. 265].

Друге, що природно випливає з першого, це те, що контекст україністики є світовий і що навіть якщо на різних етапах свого політичного життя Україна не існувала автономно, наше дослідження України (включно з тими етапами її неавтономного буття) мусить бути цілісне і співзвучне

ізагальними (“світовими”) науковими параметрами, а не опосередковане якимось іншим, вузьким контекстом, скажімо, Російської імперії і якогось окремого “вітчизняного” (українсько-російського) історичного процесу й історично-культурного досвіду.

Наголошування світового контексту - це передусім наголошення одного стандарту наукової якості. Поза тим - це ставлення пріоритету на порівняльні виміри україністики, якими повинні бути не тільки славістичний, але й візантійський, східний (передусім турецький) тощо. Дослідження української історії програмово націлюється не тільки на “суто українську” проблематику (тобто на щось, що є регіонально чи етнічно завуженим), але й на ті структури - польсько-литовської Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій, - в яких Україна існувала і на яких так чи інакше впливала.

Третє - це посилене зацікавлення теоретичною і синтезуючою думкою в гуманітарних науках. Причини цього очевидні. З одного боку, беручи справу практично, це усвідомлення, що українська наука, і україністика зокрема, довгими роками були насильно провінціалізованими і щонайефективніший антидот на це - інтелектуальний стимул і випробування строго сконцентрованого переосмислення проблем. З другого боку, це іманентні обставини, тобто подвійний факт іманентної складності предмету і відсутності адекватної, сучасного масштабу, теорії-концепції української історії культури. Відчуття, що Україна являє собою архискладний і рівночасно центральний - бо на перехресті стількох культур і суспільних систем - і до того ж в основному недосліджений компонент європейської історії, одним словом, відчуття, що вона є своєрідною лабораторією (трагічною і життєстверджуючою водночас) людської культури, служило потужним стимулом до якнайбільш відкритого і принципово оновлюючого мислення і переосмислення.

Це на концепційному рівні, і це - скоріше мета, ніж осягнена програма.

В практиці ГУС, однак, вона таки здійснювалася в кількох планах. Один, може найявніший, - тематичний, тобто планомірне наголошення певних ключових ділянок. Мабуть, найбільш розвинена із них - це дослідження найранішого періоду української історії і культури, періоду Київської Русі, і разом з тим, як загального контексту, широкого і розгалуженого питання східноєвропейської медієвістики. Причини такої пріоритизації очевидні. З одного боку, йдеться тут про першопочатки, про підвалини, на яких будуватиметься вся дальша споруда національного існування. Від цього періоду не можна не починати - тим більше коли враховується подвійний сумний факт, що в Україні від сталінських часів дослідження української давнини щораз то більше звужувалося і врешті, *de facto*, заборонялося, як і те, що в радянській (тобто підконтрольній) науці та ж історія і та жспадщина - і тоді, коли вона легітимно мала б розглядатися у спільному контексті, і навіть тоді, коли недвозначно йшлося про саме український контекст, - планомірно і кожного разу більш агресивно приписувалась російській, тобто великоруській історії та культурі. З другого боку, на Заході, і в Союзі також, медієвістика, з-поміж усіх славістичних дисциплін, зберігала ще найбільший контроль над якістю. Для україністики, що утверджувалась як нова сукупність дисциплін, із ясною метою забезпечити якнайвищу якість і оминути, що в традиційній громадсько-науковій праці зовсім не легко вдавалося яке-небудь розводнення політикою, цей фокус був закономірним. Його посилював той найконкретніший факт, що ядро тих гарвардських науковців старшого покоління, від яких україністика тут починалася, - Омеляна Пріцака, Ігоря Шевченка, Горація Ланта, Едварда Кінена, - як і тих науковців з-поза Гарварду, таких як Рікардо Піккіо чи Юрій Шевельов, що тісно з ними співпрацювали, - складалося у великій мірі із філологів-медієвістів. Будова, одним словом, розпочиналась від надійної бази.

В остаточному підрахунку, цей перший наголос неабияк виправдався. У західній (і передусім американсько-канадській) славистиці розуміння

ранньої східнослов'янської історії та культури зазнало поважних змін - врахування суттєвої різниці між "Руссю" і "Росією" і питомої ваги київсько-українського начала, нове поцінування ключової ролі української науки і духовності як такої, а Києво-Могилянської академії зокрема, у розвитку східнослов'янських культур і, врешті, переосмислення цілого історично-культурного контексту того ареалу. Це переосмислення, до речі, не тільки замикається Заходом - у міру об'єктивних наукових досягнень, переконливості концепцій і дослідів, історіографія наших сусідів, передусім поляків і росіян, також зазнає певних зрушень.

Другий, не менш фундаментальний наголос як ГУС, так і загальної діяльності УНІГУ, - археографічний. Це питання документації і джерел, закріплення і поширення наукової і національної пам'яті. Тепер, коли Україна майже у всіх ділянках свого духовного життя переживає це відродження, коли з'являються і зростають не тільки потік друкованого слова, але й інституції, цьому присвячені - передусім Інститут української археографії, - то про необхідність цієї бази навряд чи треба переконувати.

Роль цієї археографічної бази - і тут саме є ключове схрещення науки і колективної пам'яті - полягає не тільки у збереженні, але й у осмисленні. На цим саме ґрунтується різниця між справжньою пам'ятю і тим селективним і півсвідомим уявленням, що поточно називається міфом. Як видно з покажчика, цією працею ГУС займався від самого початку. (У загальному профілі УНІГУ сконцентрованим і масштабним виявом цього є Гарвардська бібліотека давнього українського письменства у якій вийшло вже вісім факсимільних томів і три томи перекладів на англійську мову).

Окрім вище згаданих, у гамі тем, порушуваних у ГУС, виступали й інші домінанти, і вони становлять третю основну прикмету журналу. Це передусім наголошення певних ключових питань політичної історії України (Хмельниччина, Мазепа і мазепинці, Гетьманщина, роль Галичини в національному відродженні тощо) і з духовно-інтелектуальної (Києво-

Могилянська академія, Шевченко, Липинський тощо) і, разом з тим, такі кардинальні, порівняльно і теоретично оформлені питання, як національна свідомість і творення націй.

Особливу увагу присвячено загальному питанню взаємин України і її сусідів, питанню тим пекучішому, що воно здебільша так неадекватно порушувалося в радянській науці. Мова йде про стосунки з Польщею (зокрема у XVIII ст.), з Росією, з Туреччиною. Поняття "сусідів" часто застосовувалося і до інших етнічних груп на Україні. У цій рубриці найбільше уваги присвячено питанню українсько-єврейських стосунків - на протязі цілої історії України.

Показниками надання пріоритетності питанням політичних і культурних стосунків України, їх широкого контексту, можуть служити ще два моменти. Один - це те, що в цьому україністичному журналі часто появлялися праці на начебто неукраїнські теми - чи то питання формування національної свідомості в Росії, чи історичної свідомості в середньовічній Польщі, чи цілого ряду візантійських чи турецьких тем. Самозрозуміло, що доречність і промовистість цієї проблематики полягає саме в парадигмі суверенності україністики, української історії та культури. Бо якщо Україна є не провінцією, а підметом історії, то багато з того, що діється у її сусідів, так чи інакше, типологічно чи безпосередньо її стосується.

Другий момент ще помітніший - це факт, що автори цього ж україністичного журналу переважно не українці (і це навіть тоді, коли не враховувати "спеціальні", тематичні випуски, де їх велика перевага). Закономірність цього знову таки очевидна - вона впливає із принципової міжнародної спрямованості журналу і цієї нової парадигми україністики. І тут окрім іманентного, наукового, спрацьовує ще чисто прагматичний вимір. Одним словом, саме така орієнтація гарантує перспективність, наступальність цієї науки. Тут також - і це, зокрема для українського читача, не може не бути помітним, - криється найневідрадніша сторона

дотеперішнього авторського колективу - мала, майже непомітна кількість авторів з України. Причина, зокрема донедавна, - це непереборність політичної прірви, казенної “неперспективності” і навіть небезпечності співпраці з нашим журналом. Глибша причина, одначе, яка діє ще по сьогодні, це загальна відмінність наукових підходів і стилів - і відсутність спільних структур. Хочеться вірити, що з появою цієї публікації прокладаються перші кроки до нового спілкування.

Остаточна прикмета, що в найкращому випадку, коли юна окреслює загальну промовистість журналу, стає його стилем, - це наголошення дискусії, живого обміну думок, ревізії істин, без якої немає науки. У ГУС це було постійним орієнтиром. То були чи пряма дискусія, а то й полеміка - як, наприклад, Івана Рудницького і автора цих рядків про “історичні” й “неісторичні” нації і питання “неповності” української літератури, чи переоцінка специфічних моментів духовної історії (наприклад, київського періоду у творчості Феофаіа Прокоповича у праці Дж. Крейкрефта) чи історіографії як такої (питання гайдамаччини у праці З.Когута), чи постійна, ґрунтовна і принципово загострена рубрика рецензій, чи, врешті, підкреслення концепційного плюралізму шляхом методологічних пошуків (наприклад, фрейдінський аналіз творчості Гоголя у працях Д.Ранкур-Лоферієра) - все це збагачувало спільний почин і сприяло життєздатності видання[34].

РОЗДІЛ II. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ

Як зазначалося вище, значна кількість праць на сторінках часопису була присвячена проблемам давньої історії України. Відкрити даний цикл робіт хотілося б із праці Дональда Островського «Християнізація Русі в радянській історіографії: Ставлення та тлумачення (1920-1960) [44, с. 444].

Досліджуючи погляди істориків у межах Радянського Союзу, щодо прийняття християнства на Русі, автор віднісся до цієї теми не як західний учений з упередженими уявленнями про радянські історичні погляди, а як справжній історик, тобто покладаючись виключно на внутрішні свідчення текстів. При цьому Островський свідомо обмежував усі притаманні йому передумови чи висновки, які він зробив із вивчення інших аспектів радянської історіографії. Головна мета дослідження полягає насамперед у з'ясуванні, якими були неписані «правила гри» чи ставлення радянських істориків до цієї теми. По-друге, автор прагнув дати основу для порівняння цих «правил» з правилами, що регулюють історіографічну практику як у західній, так і в радянській науці щодо інших тем [44, с. 444].

Д. Островський використовує термін «правила гри» не як оціночне судження. Він має на меті передати концепцію того, що історіографія підпорядкована моделям розвитку, чи то всередині відповідної наукової спільноти, чи ззовні через вплив суспільства в якому живе історик. Як таку, історіографію слід вважати важливою частиною інтелектуальної історії — законною сферою вивчення менталітетів різних культур і епох. Розрізняючи моделі історіографічного розвитку, з одного боку, та ідіосинкратичні погляди окремих істориків, з іншого боку, можна сподіватися на краще розуміння того, що становить радянська історіографічна традиція щодо приходу християнства до східнослов'янських народів. Автор демонструє як історіографічне дослідження може сприяти вивченню інтелектуальної історії.

Робоча гіпотеза цієї статті полягає в тому, що для того, щоб зрозуміти інтелектуальну позицію цього історика, недостатньо подивитися лише на модель чи інтерпретацію минулого історика. Необхідно також оцінити погляди кожного історика щодо того, що зробили інші історики, або чого не зробили, а також дослідити підхід кожного історика до бази первинних джерел і ставлення до неї. Таким чином, оцінюючи роботу кожного історика, Д. Островський досліджував три сфери: перша - ставлення кожного історика до роботи інших істориків, включаючи дореволюційних імперських істориків, іноземних істориків і інших істориків в Радянському Союзі; друга - ставлення кожного історика до джерел загалом, а також до конкретних джерел; третя це модель, яку кожен історик описує щодо прийняття християнства на Русі, особливо зв'язок навернення Володимира до християнства в цьому регіоні та зв'язок навернення Володимира до візантійської політики та економіки[44, с. 444].

Досліджуючи третій напрямок, вчений ставить питання, чи радянська історіографія приділяє більше уваги внутрішнім подіям всередині Русі чи впливу з Константинополя?

Як зазначає автор, для полегшення свого дослідження, він зосередився на п'яти істориках — С. В. Бахрушин, І. У. Будовниц, Б. Д. Греков, М. Н. Покровський, М. Н. Тихомиров — замість того, щоб спробувати всебічне дослідження. Пропустивши при цьому роботи істориків, які мало пишуть про прийняття християнства, за винятком тих випадків, коли їхні роботи могли вплинути на погляди цих п'яти. В своєму дослідженні він простежує в приблизно хронологічній послідовності роботи п'яти істориків з цього питання[44, с. 445].

Так він зазначає, що ні Покровський, ні Греков детально не обговорюють погляди інших істориків на християнізацію. Покровський досить зневажливо згадує «казки», які «сучасні історики» витягли з літописів, «казки, які й зараз можна прочитати в нікчемних підручниках

історії, які розповсюджував царський уряд». Не цитуючи жодного історика по імені, Греков посилається на інші погляди через прийом «одних», «інших» і, позначаючи два погляди. У 1937 році радянська урядова комісія, яка встановлювала правила написання історії для підручників для середньої школи, писала, що «впровадження християнства було прогресивним у порівнянні з язичницьким варварством». Практика посилань на заяви офіційних комітетів для наукових думок може здатися трохи дивною для західного вченого, проте огляд радянської історіографії, опублікований у 1978 році, цитує ту саму комісію, а також заяву Комітету з питань мистецтва, опубліковану 14 листопада 1936 року, де прийняття християнства було «позитивним етапом в історії російського народу» [44, с. 445].

Посилання на такі офіційні заяви, як постанова від 14 листопада 1936 року, є значущими. Сама заява, здавалося, дозволяла опублікувати в Радянському Союзі обговорення процесу християнізації. С. В. Бахрушин починає свою статтю про хрещення Київської Русі посиланням на ту саму постанову (як і на попередню від 16 травня 1934 р., що носила імена Сталіна, Жданова, Кірова) і розглядає її як звинувачення радянським історикам у «поваленні хибних антинаукових поглядів» так званої «історичної школи М. Н. Покровського» [44, с. 445].

Бахрушин неоднозначно ставиться до дореволюційних істориків. Здається, він розчарований у Соловйові, «найбільшому буржуазному історичному», за те, що він не звільнився від мислення літописців, які представляють прийняття християнства на Русі як «психологічний аспект особистого життя князя Володимира». Проте далі Бахрушин стверджує: «Соловйов був надто великим ученим, ширшої концептуалізації. Бахрушин схвалює те, що він бачить спробу Соловйова пов'язати хрещення з певним етапом в історії суспільного життя східних слов'ян. При цьому Бахрушин наголошує, що він виступає у своїй статті проти ідей Покровського, в оцінці Соловйова Бахрушином немає нічого, з чим Покровський не погодився б

принципово[44, с. 445].

Так само і Бахрушина дивує те, що навіть Голубинський, найрадикальніший з істориків російської церкви, представив навернення до християнства з психологічної точки зору Володимира, який «з самого початку свого правління був уже більш-менш схильний до християнства». Проте, як і в оцінці Соловйова, Бахрушин бачить у трактуванні Голубинського позитивний момент у тому, що він точно усвідомив необхідність вивчення питання хрещення у зв'язку з історією становлення держави[44, с. 445].

Навпаки, Бахрушин погано ставиться до робіт так званих «ліберальних буржуазних» істориків, які, хоча й виступали проти церкви як феодальної інституції, все ж мало внесли в дискусію. Справді, за словами Бахрушина, Мілюков затуманював історичне значення хрещення, стверджуючи, що воно нічого не змінило в Київській Русі, бо «маси залишилися язичницькими, як і раніше» [44, с. 445].

Бахрушин вказує на Нікольського як на першого, хто намагався побудувати історію хрещення заново, в дусі «економічного матеріалізму», тому що Нікольський все ще перебував під «нігілістським» впливом ліберальної історіографії. Бахрушин писав, що бачив християнство «чисто зовнішнім, цілком чужим і не придатним до обставин життя Наддніпрянщини». Його запровадило жадібне візантійське духовенство, яке шукало «нових джерел доходу». Бахрушин стверджує, що акцент Нікольського на Візантії суперечить двом іншим його твердженням: що «торговельні інтереси швидко змусили варягів і слов'ян відмовитися від старого язичництва»; і що «церковна організація дала в руки... прошарків купецької дружини нову зброю для хижої експлуатації підкорених племен». Для нас тут важливо не те, чи є ці суперечливі пропозиції у моделі Нікольського, але що Бахрушин сприймав їх такими. Тобто або християнство було нав'язане русам жадібним візантійським духовенством, або воно було

наслідком економічних і політичних подій всередині Русі; це не могло бути і тим, і іншим, бо не існує середини, яка вміщала б об'єднання цих пропозицій з погляду Бахрушина на проблему. Також, за словами Бахрушина, Покровський не краще формулює питання. Бахрушин стверджує, що, хоча Покровський розкрив сутність християнства, виставивши його як зброю в руках панівного класу, він, тим не менш, бачив «хрещення Русі як повністю антиісторичне». Побачивши «прогресивну роль», яку відігравало християнство, він схилився до точки зору, подібної до ліберальної історіографії, а саме, що прийняття християнства не має жодного значення, зазначає зарубіжний дослідник[44, с. 445].

Також вчений наголошує, що Бахрушин бачить у Н. А. Рожкова історика, який намагався розірвати духовну традицію, а також зайняв позицію економічного матеріаліста, але дав «вкрай спрощену концепцію хрещення Русі». Далі Бахрушин стверджує, що Рожков був «типовим еkleктиком», який намагався узгодити негативні погляди ліберальної історіографії та позитивні погляди ідеалістів, наприклад Соловйова. Таким чином, Рожков бачить у релігійній реформі Володимира два етапи: негативний, коли йому не вдається об'єднати всіх класових богів в один язичницький пантеон, і позитивний, коли перемагає християнство, бо воно було більш організованим через соціальні та моральні ознаки, ніж язичництво[44, с. 446].

Бахрушин, таким чином, стверджує, що в історіографії цього питання є дві основні тенденції: суто ідеалістичний напрям, який розглядав прийняття християнства як явища в моралі та його тріумф; і «вульгарний» економічний матеріалістичний напрямок, який практикують ті, хто не вмів застосувати діалектику до християнства. Зрозуміло, що Бахрушин не шкодував критики попередньої радянської історіографії, а також використання ідеології як зброї у своєму науковому арсеналі, на відміну від Будовниця та Тихомирова, які обидва уникали цього використання[44, с. 446].

У 1956 році Будовниці опублікував статтю під назвою «К вопросу...», а потім значно переробив її, щоб включити як розділ «Крещения...» своєї книги про суспільно-політичну думку, опубліковану в 1960 році. Ці дві версії збагачують дискусію про погляди Будовниці, оскільки ми маємо матеріал для міркувань, чому Будовниці вніс зміни, які він зробив. Наприклад, у своїй розмові про прийняття християнства на Русі Будовниці в «К вопросу» згадує видання Грекова «Киевская Русь», опубліковане в 1949 році, і посилається на не більш пізні роботи. У «Крещении» Будовниці оновлює посилання на «Київську Русь» Грекова до 1953 року, але не включає в цей розділ жодної роботи після 1953 року. На підставі лише текстових свідчень історик робить висновок, що Будовниці закінчив роботу над «К вопросу» ще в 1949 році, але опубліковано лише через шість років. Так само, можливо, він закінчив роботу над «Крещением» ще в 1953 році, за сім років до публікації. Здавалося б, Будовниці мав би встигнути оновити посилання на «Київську Русь» Грекова з 1949 по 1953 рр. для статті, опублікованої в 1956 р. Проте номер періодичного видання «Вопросы истории религии и атеизма», що містить «К вопросу», було надіслано до набірника 13 липня 1954 р., що могло вказувати на те, що Будовниці мав можливість оновлювати цитату, але вирішив цього не робити, оскільки супутні зміни в тексті були б занадто великими, або тому, що зміни були неактуальні. З іншого боку, у «Крещении» Будовниці переглянув своє трактування (хоча у виданні «Киевской Руси» 1953 р. не було внесено серйозних змін), пом'якшивши ідеологічний зміст свого короткого викладу поглядів Грекова[44, с. 447].

Порівняння «К вопросу» з «Крещением», Д. Островському дозволяє зробити висновок, що Будовниці був перфекціоністом, який до останнього моменту возився зі своїм текстом. Ймовірним поясненням є те, що між 1954 р., коли було набрано «К вопросу», і 1960 р., коли було опубліковано «Крещение», щось змусило Будовниці змінити свій текст. Як зазначає автор, що такий висновок важливий для його дослідження, тому що, якщо

виключити ймовірність особистої переоцінки Будовницем творчості Грекова, то як можливе пояснення залишиться «відлига», тобто зміни в політиці суспільства, в якому проживав Будовниць, і це вплинуло на його творчість і дозволило йому писати менш відвертим ідеологічним способом. Будовниць критично ставиться до «шляхетсько-буржуазної історіографії», зокрема Н. М. Карамзіна, С. М. Соловйова, С. Ф. Платонова. Їхні аргументи про прийняття християнства він сприймає як упереджену прихильність нової віри перед язичництвом. Натомість, стверджує він, вони повинні пояснити, чому християнство, якщо воно було таким вищим, не було прийнято на Русі до Володимира. Зрештою, стверджує Будовниць, «у IX і першій половині X століття у Візантії було достатньо досвідчених і чітких місіонерів-філософів», але візантійці не змогли навернути Олега в християнство[44, с. 447].

Примітною ознакою на думку Д. Островського є включення в «Крещение» критики дореволюційної творчості В. А. Пархоменка. Навряд чи Будовниць не знав про твір Пархоменка, коли він писав «К вопросу», а дізнався про це лише тоді, коли переробив його для «Крещения». Пархоменко був досить відомим істориком і соратником Будовниці. Що сталося тим часом, що Будовниць був зобов'язаним включити критику дореволюційної творчості Пархоменка? Чому він вирішив не згадувати твір Пархоменка, виданий у радянський період? Відповідаючи на останнє питання, слід виключити думку про те, що Пархоменко писав на різні теми в радянський період, оскільки Пархоменко опублікував у 1940 році статтю саме на обговорювану тему: «Характер і значення епохи Володимира, який прийняв християнство». Також у цьому випадку можна виключити можливу гіпотезу про те, що Будовниць відчував досаду з приводу критики живого соратника, оскільки Пархоменко загинув у 1942 році під час блокади Ленінграда. Будовниць, можливо, вагався щодо критики колег за їхні дореволюційні твори, особливо якщо цю критику можна було б сприймати як

ідеологічну, а не науков-мотивовану. У період «відлиги», навпаки, Будовниць, можливо, відчував, що критика дореволюційної роботи історика, швидше за все, буде зрозуміла в науковому сенсі. Проте, можливо, він не хотів йти на такий ризик, критикуючи роботи колег, опубліковані після Жовтневої революції[44, с. 448].

Далі Будовниць дорікав буржуазним історикам за ігнорування внутрішнього розвитку руськог суспільства та їхню тенденцію зводити важливі історичні події до духовних криз окремих особистостей, особистих симпатій і схильностей, ефектних вражень, наївне наслідування та механічне запозичення культурних благ у сусідів, які були більш розвиненими. Будовниць стверджує, що радянська історіографія справді намагалася пов'язати феномен християнізації з суспільним розвитком, і що першим з істориків це зробив Бахрушин у 1937 році. Це останнє твердження примітне з двох причин. По-перше, Будовниць не пояснює, як Бахрушин пов'язував прийняття християнства з внутрішнім суспільним розвитком. Справді, він критикує Бахрушина за надмірне підкреслення ролі Візантії не лише в процесі християнізації, а й навіть за його «величезну помилку» [44, с. 449].

Як вдало помітив Д. Островський, останнім помітним аспектом обговорення Будовнищем про прийняття християнства на Русі є його цитата в «К вопросу» з правил 1936 року про написання історії для підручників для середньої школи. Будовниць відмовився від цієї цитати в «Крещении», що може свідчити про зміну ставлення до культу особи наприкінці 1950-х років.

Тихомиров у статті, опублікованій у 1959 році, описує прихід християнства на Русь та насторожено позитивно ставиться до праць дореволюційних церковних істориків. Він наголошує що особливо заслуговує на увагу твори митрополита Макарія (Булгакова) і Голубинського. Але Тихомиров зазначає, що минуло п'ятдесят років з моменту виходу творів Голубинського і що багато його поглядів застаріли і потребують ревізії. Він

не критикує Макарія та Голубинського за немарксистські, домарксистські чи антимарксистські погляди, але залишає відкритою можливість того, що лише наступні дослідження могли зробити багато їх поглядів застарілими. Тихомиров міг би використати цю саму формулу при оцінці будь-якої попередньої історіографії, не вказуючи на її недолік. Таке формулювання відповідає радянській точці зору, що наукове дослідження має бути кумулятивним і прогресивним[44, с. 449].

Навпаки, ставлення Тихомирова до творів, виданих за межами Радянського Союзу, є однозначно негативним. Він дорікає Баумгартену, Пашкевичу та Стендеру-Петерсену за твори, які «вкрай тенденційні», за «майже повне відмову від російських джерел» і «недостатнє знання практики російської церкви та російської літератури».

По відношенню до істориків Радянського Союзу Тихомиров висловлює не стільки критику, скільки зауваження про те, що їх трактування християнства на Русі «стосуються спеціальних аспектів» і що навіть Греков «торкаєбся хрещення Русі, але коротко у 989 році». Коментар Тихомирова може підтвердити дві альтернативні інтерпретації. В менш великодушне тлумачення він стверджує, що через антирелігійне ставлення радянської влади історикам було важко обговорювати питання релігійної історії. В більш щедрій інтерпретація наголошується, що вчені Радянського Союзу глибше вникли в особливості цієї теми, але ще не синтезували їхні результати. Проте Тихомиров не бажає в цьому контексті не згадувати твори Покровського, Бахрушина та Будовниця, які можна вважати спробами синтезу. Як стверджує Д. Островський, Тихомиров, можливо, мав серйозні розбіжності з поглядами кожного з цих учених щодо їх поглядів на процес християнізації та використання джерел, але він, можливо, вирішив не висвітлювати свою незгоду прямо в опублікованій за кордоном статті[44, с. 450].

Ні Покровський, ні Греков не дуже обговорюють питання фактології .

Покровський стверджує, що літописці упереджено вихваляли руських князів лише тому, що вони були придворними. Він зазначає, на підтвердження своєї думки, що дуже мало мирян на Русі були грамотними, і що в «Руській правді» немає згадок про письмові договори. Тому «всю літературну роботу робило духовенство», яке було в боргу перед князями і боярами за підтримку Церкви[44, с. 452].

Фактологічний підхід Грекова до цього питання можна охарактеризувати лише як некритичний. Він п'ять разів посилається на «нашого літописця», не вказуючи на «Повість временних лет» (ПВЛ). Греков вважає досить правдоподібною «драматизовану форму», в якій «літописець» розповідає, «як Володимир познайомився з різними вірами». Як доказ того, що «з початку X століття християнство в Києві було добре відоме», автор наводить договір 945 року та посилається на проповіді Іларіона і Кирила як на вказівку на «рівень культури, досягнутий єдиним шаром суспільства, якому на той час можна було навчатися». Б. Греков обирає «Проповідь про закон і благодать», а також «Слово о полку Игоревом» за особливу похвалу. Він жодного разу не вказує, що можуть виникнути проблеми з вихідною базою[44, с. 453].

Як тонко підмічає дослідник, Бахрушин і Будовниць обговорюють джерельну базу ширше, ніж Покровський і Греков, і обережніше сприймають свідчення джерел за чисту монету. Бахрушин вказує на відсутність сьогочасних руських джерельних свідчень про навернення; найперші джерельні свідчення датуються періодом після смерті Володимира в 1015 році. Він відкидає панегірик Володимирі, приписуваний митрополиту Іларіону, як чистий панегірик і «більш важливий для історії Ярослава Мудрого, на честь якого воно було складено, ніж для історії свого батька». Але більшу частину своєї дискусії він залишає до оцінки та відкидання достовірності головного джерела християнізації, тобто «Повісті про князя Володимира», що міститься в ПВЛ. Спираючись на попередній аналіз С. Г.

Васильєвського, Бахрушин вказує на подібність і паралелі між інформацією, що міститься в ПВЛ, з одного боку, і хозарським релігійним фольклором, «Житієм Кирила» та арабською розповіддю X століття про навернення хозарів до ісламу. З іншого боку Бахрушин стверджує, що навіть афоризм про те, що руси люблять випити, «в якому інші серйозні дослідники бачили вираження «національної» російської радості,... має свій прототип у літературі ісламської пропаганди серед хозар» [44, с. 454].

Крім того, джерелом інших мотивів у літописній розповіді Бахрушин бачить літературу інших сусідніх народів, зокрема грецькі та південнослов'янські легенди та скандинавські епоси. Він робить висновок, що внаслідок цього в цих легендах неможливо знайти жодних достовірних історичних фактів і що розповідь про навернення «на Русі не була написана за життя Володимира, а була літературно реконструйована значно пізніше, коли подробиці вже були забуті». Навіть коли Бахрушин, здається, готовий прийняти свідчення корінного руського джерела, це робиться лише стосовно літописного опису. Тобто, якщо свідчення «Життя Володимира» або «Панегірик Іакова Володимиру» відрізняються від «Повісті про Володимира» в літописі, то Бахрушин стверджує, що упорядник мав доступ до більш достовірних відомостей з більш ранніх джерел, які вже не збереглися. Якщо їхні свідчення збігаються з літописними, то Бахрушин стверджує, що літописний опис на них вплинув неправомірно [44, с. 455].

На думку Д. Островського, така оцінка головних джерел Русі істориком у Радянському Союзі чудова з точки зору її приходу в той час, коли відбувалося відродження російського націоналізму. Це національне відродження допомагає пояснити урядові постанови, які заохочують вивчення релігійного минулого. Стаття Бахрушина, безсумнівно, була найважливішою статтею про конверсію, яка сталася в результаті національного відродження. Особливо заслуговує на увагу той факт, що він з'являється в журналі «Історик-марксист», що, здавалося б, свідчить про його

офіційне схвалення. Проте Бахрушин не тільки відкидає основні джерела місцевого населення як недостовірні та як літературні конструкції, але він також вказує на іноземні джерела, такі як грецькі, арабські та вірменські, як «дуже важливі для нас» і більш надійні для розуміння процесу християнізації. Однією з критик Тихомирова на адресу неарабських вчених була їхня «майже повна відмова від російських джерел». Таким чином, точка зору Тихомирова може бути також неявною критикою неприйняття корінних джерел Бахрушином [44, с. 458].

Як і Бахрушин, Будовниць обережно ставиться до свідчень джерел. Він вказує, що коли склалися літописні компіляції в 1030-1040-х роках, на Русі вже утвердилося християнство. Це означає, що для Будовниць християнська ідеологія заволоділа свідомістю класу феодалів, а також церковної ієрархії, яка виступала передавальним поясом для панівного класу. У літописах Будовниць розпізнає низку легенд про місіонерську діяльність. Крім того, він вважає недостовірним свідчення Костянтина Порфірогенета, який описує хрещення Русі за правління Василя Македонського та патріархату Ігнатія: «в ньому важко знайти навіть ядро істини» як і Бахрушин, Будовниць схильний вважати неруські джерела надійнішими за російські. Будовниць вважає достовірною енцикліку 867 р. патріарха Фотія про руського єпископа 860 р., стверджуючи, що «навіть чи Фотій виклав би такий епізод в офіційному документі». Насправді і те й інше є офіційним і тим, чим воно видається, тобто не є оманливим. Хоча Будовниць цитує арабські джерела, які свідчать про християнство у слов'ян у 840-х і першій половині X ст., і хоча він визнає, що договір 945 року з греками свідчить про християн серед русів, він не вважає достатнім укласти що ці християни становили політичну партію на Русі або що Ігор був криптохристиянином, як припускають Голубинський і Приселков. Нарешті, Будовниць переконаний, що літописець був норманістом, який намагався підкреслити масштаби християнства на Русі до Володимира, хоча не пояснює, чому норманіст хотів це зробити [44, с. 459].

Тихомиров був одним із провідних фактологів Радянського Союзу. Проте в цій статті ми знаходимо дуже мало доказів критичної оцінки джерельної бази. Натомість Тихомиров цитує джерела випадково й безсистемно. Такі випадкові посилання можуть бути результатом конкретного жанру — короткого огляду у формі статті. Наприклад, він цитує «Житіє Авраамія» так, ніби воно дає достовірну історичну інформацію. Іноді він цитує «Повість времених лет». Фактично, трактування джерел Тихомирова, здається, є поверненням до некритичного сприйняття свідчень корінних руських джерел, які представляв Греков[44, с. 459].

Модель Покровського є найпростішою з істориків, про яких тут йдеться, оскільки в руських містах сформувався панівний клас, який почав відвертатися від релігійних обрядів і знахарів слов'ян. Панівний клас, який складався з князів і бояр, завезених разом із грецькими обрядами та грецькими знахарями та християнськими священиками. Таким чином, християнська церква, яка, за зразком Покровського, своїм багатством і присутністю на Русі завдячила панівному класу. Покровський вважає цю зміну чисто поверхневою, лише «новим набором релігійних церемоній», оскільки релігійні переконання після навернення залишилися такими ж, як і до нього. Що до християнізації, Покровський стверджує, що «у староруському монастирі нічого не робилося без пожертви», а також, що «не можна було стати ченцем, не заплативши грошей». Покровський робить висновок, що «всі вони були п'яні тим самим найманством, яким було все життя староруського міста». Незалежно від того, погоджується хтось із жорсткою оцінкою Покровського чи ні, треба визнати, що він намагається пов'язати принесення християнства на Русь із внутрішніми економічними та політичними подіями, і бачить головні рушії добути руськими князями та боярами, а не візантійським духовенством чи імператорами. Греков, як і Покровський, робить акцент на внутрішніх подіях на Русі, але він представляє більш складну модель, ніж Покровський. Греков бачить, що

Київська Русь цього періоду перетворюється з родового суспільства на класове. Християнство було класовою релігією, яка почала проникати на Русь з IX століття. Проте Греков бачить складності, оскільки і Святослав, і спочатку Володимир були противниками нової релігії. Тут Греков наводить ідею (відкинуту Бахрушиним як негативний відхід до ліберальної історіографії), що Володимир планував «зібрати всіх богів, яким поклонялися різні племена, і створити з них пантеон у Києві», щоб закріпити позиції держави. Греков зауважує, що «деяка частина Русі була знайома з християнством ще в IX столітті», і що, за свідченням листа патріарха Фотія, «це не є малоймовірним. .. це вже тоді формувалася Київська держава» — тобто йдеться про Київську Русь, а не про Тмуторокань, як стверджували деякі інші історики. Греков вважає важливим те, що до кінця X століття руські правителі відчували зобов'язання зробити християнство державною релігією. Утвердження християнства. Греков наголошував що правлячий клас був достатньо сильним і чисельним, щоб мати могутню владу. Таким чином, Греков бачить у запровадженні християнства позитивний чинник розвитку Руської держави[44, с. 460].

На думку Д. Островського відмічається очевидна непослідовність у моделі Грекова. Якщо християнство було прийняте на Русі ще в IX столітті, і якщо йому протистояли правителі, які всі були язичниками (крім Ольги, яка була хрещена наприкінці життя), то чому панівний клас був зобов'язаний визнати християнство державною релігією наприкінці X ст.? Якщо вони зробили це тому, що християнство набуло велике розповсюдження серед населення, або тому, що вони були затиснені історичними та економічними силами, то це залишає незрозумілим, чому прийняття християнства показало силу цього правлячого класу. Здавалося б, все навпаки — правлячий клас був надто слабким, щоб виконувати власну програму. У моделі Грекова також не зрозуміло, чому населення вимагало б релігії, яка їх експлуатувала. Навіть якщо Греков мав на увазі лише те, що християнство проникає серед

правлячого класу, то це, здавалося б, вказує на правлячий клас, розділений між християнами та язичниками — навряд чи є ознакою сили. Крім того, модель Грекова дозволяє йому стверджувати, що в одинадцятому столітті Русь не була відсталою країною і що вона «випередила багато європейських країн. Він ґрунтує цей аргумент на своїй ідеї про те, що Русь перескочила рабовласницький етап історичного розвитку, перескочивши зі стадії родоплемінного (або первісного комунізму) безпосередньо у феодалізм, схоже на те, як більшовики збиралися перескочити Росію з феодальної стадії через буржуазний етап прямо в соціалізм. Однак вірність Грекова цій ідеї пов'язувала його з уявленням про те, що християнство, як ідеологія, що відображає економічну основу, мало бути прийняте на Русі раніше, ніж у багатьох інших європейських державах[44, с. 460].

Бахрушин, як і Покровський, бачить агентами запровадження християнства на Русі бояр, «княжих людей», наприклад варязьких найманців, які служили живими зв'язками між Києвом і Скандинавією та Візантією. Крім того, Бахрушин робить акцент на «міських старійшин», які сприйнятливі до впровадження релігії феодального типу з метою зміцнення своїх феодальних позицій. Він стверджує, що хоча є свідчення християнства на території Русі в IX столітті, і хоча договір 945 року з греками вказує на деяких християн серед оточення русів, лише за часів Володимира почали формуватися елементи держави як організованого цілого, що християнство могло бути прийняте саме в такій Київській Русі. Таким чином, Бахрушин робить висновок, що хрещення 988 року було не результатом поступового, тривалого процесу чи випадкового навернення однієї людини, Володимира, а радше «дуже продуманим політичним кроком, який мав своєю метою зміцнення та консолідацію держави, що підіймається» елітними елементами цього суспільства[44, с. 460].

Як зазначає Д. Островський, що Будовниць як і Тихомиров, на відміну від Бахрушина, наголошують на тривалому процесі християнізації Русі. У

цьому плані їхні погляди ближчі до Грекова. Тихомиров робить такий акцент на процесі, що прагне зменшити значення 989 року, тобто офіційну дату заснування християнства, як лише дату найвизначнішої події в процесі, визнання християнства офіційною релігією. Він стверджує, що після цього знадобилося «більше століття», щоб християнство по справжньому затвердилося на Русі. Проте «перше навернення» південної гілки східних слов'ян Тихомиров відносить приблизно до 860 року, у часи нападу русів на Константинополь. У датуванні «першого навернення» Тихомиров погоджується з твердженням Грекова, що певна частина Русі прийняла тоді християнство. Але Тихомиров менше, ніж Греков, стверджує, що це була Руська держава, яка навернулася, вважаючи за краще залишити відкритим питання щодо того, хто саме був навернений.

Будовниць також бачить хрещення Русі як тривалий процес поширення християнства серед населення Руської держави; воно почалося задовго до Володимира і не було ним завершено. Але, як видно з його критики Пархоменка, Будовниць не відчував, що християнство просунулося серед правлячої верхівки аж до Володимира. На відміну від Тихомирова, Будовниць приймає 988 рік як дату офіційного прийняття християнства на Русі.

Підводячи підсумки, Дональд Отровський ризикнув припустити, що радянська історіографія пройшла три етапи розвитку. Перший етап включав роботи Рожкова, Нікольського, Покровського і, певною мірою, Грекова. Хоча схематичні формулювання характеризували цю фазу, була зроблена певна спроба пов'язати процес християнізації з внутрішньо економічними та політичними подіями на Русі. Друга фаза, представлена переважно Бахрушиним і меншою мірою Козаченком, Белопольським і Тайдишком, Ждановим та Янковським, бачила більший акцент на детальному обговоренні окремих питань, а також відмову від попередньої радянської історіографії (особливо погляди Покровського), а також критичне

ставлення до достовірності корінних руських джерел. Третій етап, представлений Будовницем і Тихомировим, вони намагалися знайти спільну мову між схематичним формулюванням і аналізом деталей. Автор наголошує, що за іронією долі, радянські історичні твори про прихід християнства на Русь пройшли власний діалектичний процес, вираження якого, здається, більше пов'язане з політичними змінами, ніж з економічними змінами в суспільстві. Попередній висновок Островського полягає в тому, що, якщо ставлення та інтерпретації істориків Радянського Союзу щодо християнізації Русі є будь-яким індикатором, то будь-хто, хто має справу з історіографією як формою інтелектуальної історії, міг би звернути увагу не лише на моделі істориків минулого (як вони думають, що події могли відбутися), а також їхні думки щодо праць інших істориків (навіть до того, згадують вони їх чи ні), а також їхній підхід та трактування джерельної бази. З цих трьох, мабуть, обробка та оцінка джерел та інформації, яку вони містять, є найціннішим показником настроїв та поглядів конкретного історика[44, с. 461].

З проблемами археології Києва знайомить читачів часопису професор Лундського університету Йохан Колмер[25, с. 323].

В своїй праці праці Йохан Колмера наголошує що існують два види вихідного матеріалу для вивчення розвитку Києва на ранньому міському етапі. По-перше, це письмові джерела, які дають нам стільки цінної та унікальної інформації. Їх необхідно вивчати разом із джерелознавчою критикою та відповідно до філологічних методів, яких вимагає матеріал. Сучасні письмові джерела та пізніші письмові джерела, засновані на тогочасних нотатках, дуже вузькі за обсягом і обмежуються в основному особистою та державною історією династії Рюриковичів, короткими географічними та історичними примітками мусульманських вчених, а також одним багатим і кількома менш інформативним візантійськими джерелами. Ймовірно, кількість цих джерел значно не зростає[25, с. 323].

Другою джерельною базою є археологічний матеріал розвідок і розкопок та невідомих знахідок. Їх необхідно досліджувати методами, розробленими археологами. Археологічні джерела, взагалі кажучи, можуть щось сказати про хронологію стоянок, характер поселень, спеціалізацію економіки, соціальну структуру населення, системи обміну, певною мірою вірування та деякі інші аспекти. Рідко археологія може сприяти безпосередньому висвітленню історичних проблем. Проте опосередковано археологія має велике значення для історичних процесів за межами періодів і територій, охоплених писемними джерелами. Звичайно, письмові джерела середньовічної історії та археологічні джерела дають нам відповіді на дуже різні питання. Часто буває важко поєднати їх і оцінити по відношенню один до одного. Це, звичайно, елементарне зауваження, але воно також є надзвичайно важливим для наукового вивчення ранньосередньовічної Східної та Північної Європи[25, с. 323].

Автор зазначає, що судячи з літератури про ранній розвиток Києва, аргументи з писемних джерел та аргументи з археологічних джерел часто сплітаються у важкі для розуміння теорії. Це не означає, що для вирішення проблем розвитку Києва необхідні обидва джерела, але обов'язково, щоб філологи та історики проводили свій аналіз, а археологи робили висновки самостійно або максимально незалежно. Тільки за умови суворого дотримання цієї процедури на пізнішому етапі буде плідним порівняння та обговорення результатів. Синтез можливий лише за умови приділеної належної уваги різним характеристикам вихідних матеріалів[25, с. 323].

Завдяки сприятливому географічному становищу поселення людей на Київщині сягають епохи палеоліту. Особливо багата на поселення територія була в період римського залізного віку. Як припускає дослідник, у п'ятому столітті нашої ери в послідовності поселень була певна лакуна. Проте вже до кінця VI століття Київське плоскогір'я було заселено. Цим періодом датується низка невизначених знахідок, а також знахідки поселень, датовані

VII століттям у центрі Києва[25, с. 323].

Кольнер вважає що детальне знання системи розселення в регіоні дає змогу краще зрозуміти розвиток Києва. Хоча хронологія розселення слов'ян у VIII-IX століттях опрацьована не так добре, як йому хотілося б. Проблема ускладнюється ще і тим, що Київ розташований у прикордонній зоні між трьома різними культурними послідовностями. Він зазначає що у західній частині України секвенція заснована на кераміці празького типу. Пізніший розвиток регіону включає етапи корчацька і лука-райковецька археологічні культури . Останній етап можна датувати VIII-IX ст. кераміко-корчакського типу відомому в Києві як зі Старокиївської гори, так і з району Оболонь поблизу р. Почайни. Лука-Райковецьку кераміку знайдено також на Старокиївській горі та на горі Киселівка[25, с. 323].

У лісостеповій зоні існував культурний комплекс із дещо змінними визначеннями під назвою Пеньківка. Характерними для цього комплексу були деякі види кераміки ручної роботи та значна кількість точеного посуду. Останній тип кераміки, очевидно, пов'язаний з кочовою культурою. Можна відзначити сильні взаємозв'язки з кочовим населенням лісостепу та степу, і, можливо, навіть симбіотичні моделі. Більшість пеньківських поселень, здається, зникли ще в VII-VIII ст. [25, с. 324].

На східному березі Дніпра, на північ від вузької стрічки пеньківських поселень, зустрічається інша культурна послідовність. Тут у VII — на початку VIII ст. виявлено поселення колоцинського типу. Як і пеньківський комплекс, колоцинський тип відомий із Середнього Подніпров'я на північ від Києва, як на схід, так і на захід. Протягом останніх п'ятнадцяти років колоцинські стоянки були знайдені в околицях Києва. Але особливо численними були поселення на Десні та Сеймі. Чи розвинувся цей культурний комплекс у волинцівський тип пам'яток кінця VIII – IX ст., не зовсім зрозуміло. Як стверджує автор, що в другій половині VIII століття поселення волинцівського типу були виявлені вздовж Десни, Сейму та

верхів'їв Сули та Псела . Важливо також відзначити, що до складу Волинцівської області входила Київська область. Протягом останніх десятиліть було розкопано дві чіткі пам'ятки такого типу в Ходосівці на Дніпрі та в Обуксові на річці Стугна, невеликій притоці Дніпра. Обидва населені пункти розташовані за декілька миль на південь від центру Києва[25, с. 324].

Про дату волинцівських поселень багато дискусій. В основному це пов'язано з дуже нечисленними знахідками з цих місць артефактів, які добре датовані в інших комплексах. Значно більш точне датування поселення Ходосівка має через знахідки імпортованих артефактів, знайдених інакше в ранніх катакомбних могилах салтівсько-маяцької культури, які переважно датовані кінцем VIII ст. до бл. 800 р. нашої ери. Вже в першій половині IX століття було припинено виробництво самобутнього колісного волинцівського посуду і на цій же території розвинувся так званий Роменсько-Борсевський культурний комплекс[25, с. 325].

У IX столітті Київ розташовувався вздовж східної периферії Лука-Райковецької місцевості. Кераміка того періоду дещо відрізнялася від основного візерунка, наприклад, час від часу траплялися відбитки гребінчастих штампів на боках посудин. Київська область поділяла цю рису з комплексом Ромни-Борсево далі на схід. Кераміка ранньої міської фази Києва, яка, ймовірно, починається з 880-х років, також мала деякі східні елементи. У деяких випадках ми зустрічаємо типову роменсько-борівську кераміку[25, с. 325].

Культурний розвиток на Київщині у другій половині I тисячоліття приніс значну зміну ваги східних та західних культурних традицій. Іноді західні елементи були сильнішими, а іноді переважали східні[25, с. 325].

Як зазначає Кольнер, поселення IX століття на Київщині складалося з низки невеликих гнізд, розташованих на легко укріплених мисах. Серед споруд, пов'язаних із пізнішим, доміським етапом заселення на

Старокиївській горі, більш важливу роль відіграло жертвне місце, так зване капище, знайдена Хвойкою у 1908 р. і повторно розкопана Каргером у 1937 р[25, с. 325].

Отже, виходячи зі слів автора, раннього осередку в Київській області не існувало. Не було певної княжої ділянки з адміністративно-господарськими функціями, що виходили за межі Києва. Немає жодних доказів міжміського торговельного зв'язку в цей період. Нумізматичні докази, яких зовсім не існує, у цьому випадку мають вирішальне значення. Невідомо, чи існували взагалі арабські дирхеми VIII-IX століть на Київщині в IX столітті[25, с. 325].

Київ, звичайно, не був імовірним племінним центром у цей період. Археологічний матеріал VIII початку IX століть не узгоджується з уявленням про Київ як центр однорідної племінної території. Аналіз залишків матеріальної культури в басейні Дніпра в околицях Києва вказує на досить екстремальний прикордонний поясний характер заселення. У деяких частинах Правобережжя, як і в самому Києві, Лука-Райковецькі поселення з центром на південному Поліссі, Волині та Поділлі доходили до Дніпра; в інших місцях поселення волинцівського типу з центром у Сіверії доходили до Лівобережжя. Цей прикордонний характер сягає ще далі: у VI-VII століттях можна відзначити паралельне виникнення на Київщині стоянок колочинського типу та поселень корчакського типу[25, с. 325].

Соціальна структура Києва на ранньому етапі вже згадувалася у зв'язку з архітектурою та плануванням поселення. Місцеве суспільство було дуже складним, включаючи князівські родини та їх родичі та вассали з родинами. До цих домогосподарств входили не лише виробники їжі та звичайних товарів для щоденного використання, а й майстри, які постачали коштовності, зброю (можливо, обладунки) та інші предмети. Ці соціальні агрегати, ймовірно, не включали все населення. Серед широких верств населення була також низка купців і пов'язаних з ними людей, а також,

можливо, були окремі ремісники[25, с. 327].

Певне уявлення про соціальний поділ дають могили. Існує окрема група високопоставлених поховань, часто в дерев'яних камерах.

Як наголошує Кольнер, різноманітність техніки будівництва та обрядів, надгробків яскраво вказує на дуже складне культурне середовище та поліетнічне суспільство. Місцеві східні слов'яни, безумовно, становили значну частку жителів. Архітектура та деякі надгробні обряди свідчать про наявність великої групи людей із лісової зони на північ від Києва, які були знайомі з горизонтальною дерев'яною конструкцією та кремаційними похованнями. Серед населення були й високопоставлені скандинави. Археологічні дані не свідчать про те, що в цей час у Києві були східні купці та ремісники, але очевидна важливість дальньої торгівлі та пізніші свідчення про відвідини таких ремісників чи постійного проживання в Києві свідчать про те, що вони були присутні вже в початковій фазі. Безумовно, деякий час у Києві жили грецькі архітектори, будівельники та майстри. Також, ймовірно, були присутні візантійські священнослужителі та їхні слуги[25, с. 327].

Велике київське поселення не було окремою громадою в долині Дніпра. У навколишній місцевості, безперечно, були хутори і, можливо, маєтки. Цікаво, що свідчення поселення на прилеглий території, здається, датуються в основному дещо пізнішим періодом, ніж кінець IX – початок X століть. Невідомо, чи ці сусідні поселення виникли в результаті заснування Києва, чи вони були частиною старої системи аграрних поселень регіону. Ймовірно, грали обидва фактори [25, с. 328].

Постійний розвиток, що відбувався у другій половині X ст., створив ранньосередньовічний центр Києва, яким він існував до розгрому столиці Русі монголами в 1240 році. Це був період дуже швидкого розширення. Кілька аспектів економічної та соціальної структури, які раніше можна було лише сприймати, тепер стали чіткими.

У північній частині Лисої гори заселення продовжилося у другій половині X ст. Цим періодом можна датувати могили та інші показники поселення. Але автор наголошує, що в одинадцятому столітті це поселення не існувало в таких масштабах, як раніше, фактично, певною мірою ця місцевість була занедбана наприкінці X ст. Поки що ми не знаємо, чи це був поступовий процес, чи раптове скорочення. І в тому, і в іншому випадку втрачається весь характер ранньоміського комплексу, що має ряд чітких і рівних центрів. Судячи з кількості могил, населення цієї частини Києва було значним. Заселення в північній частині Київських пагорбів тривало аж до монгольської навали, але, здається, це були лише хутори та приміські хутори на пагорбах, а не частина міського комплексу. До кінця X століття цей район безумовно став другорядним щодо адміністративно-господарського центру на Старокиївській горі [25, с. 329].

Автор зазначає, що заселення на Киселівці продовжувало залишатися щільним. Характерними є ознаки ремісничого виробництва на пагорбі, що датуються кінцем X-XI ст. У 1910-1920-х роках під час розкопок було знайдено дві великі колекції артефактів з кісток людей та їх побутових предметів, наступні розкопки доповнили картину. Серед знайдених речей були гребінці з рисами X ст.. Деякі предмети можуть датуватися початком одинадцятого століття, як зазначає Йохан Кольнер, це свідчить про певну безперервність у виробництві. У північно-західній частині пагорба під час розкопок 1930-х років виявлено сліди бронзового лиття, ймовірно, з ювелірної майстерні, які також можна датувати кінцем X-XI ст. . На Киселівці знайдено різні форми для бронзового лиття, у тому числі для виготовлення гудзиків. Незрозуміло, чи вказують ці докази ремісничого виробництва на існування спеціалізованого ремісничого району, чи виробництво було безпосередньо пов'язане з князівською резиденцією чи домом знатної родини. Продовження розвитку княжого центру на Старокиївській горі наприкінці X-XI ст., а також відсутність свідчень про

подібний розвиток на Киселівці вказують на зниження політичного значення останньої[25, с. 329].

На думку Кольнера наприкінці X — на початку XI століть поселення на Старокиївській горі чітко постало як політичний центр Києва. Монументальна кам'яна архітектура стала більш вражаючою, а кількість будівель помітно зросла. Протягом останніх десятиліть язичництва за межами старих укріплень було споруджено нову або додаткову язичницьку святиню. Це культове місце було розташоване у вільній зоні між курганными кладовищами. Археологічні розкопки виявили фундамент цієї святини та зольник, подібний до того, що біля капищ. Найважливішим розвитком стало поширення поселення за межі первинної лінії укріплень і подальше вирівнювання цих оборонних споруд і могильних полів курганів[25, с. 330].

Друга половина X століття також є періодом, коли Київ безперечно втрачає свій поліцентричний характер. Зникла структура раннього етапу, коли на київських пагорбах на чотири кілометри простягалася низка окремих поселень. Це не означає, що деякі райони були повністю залишені, але центр тяжіння перемістився на південь. І демографічно, і функціонально центром Києва стає Старокиївська гора та Поділ внизу. Найбільш енергійно розселення розвивалося на Подолі та на південь і захід від ядра на Старокиївській[25, с. 330].

Як зазначає автор, збільшується база даних археологічних знахідок для вивчення Подолу. Регулярний і чітко спланований характер поселення там, ймовірно, характерний і для інших частин міста з менш збереженими залишками. Регулярність ділянок і планування будівель переконливо свідчить про те, що земля спочатку була у власності однієї чи двох родин[25, с. 330].

Соціально-етнічна структура населення Києва в цей період стає менш виразною. Частково це може бути пов'язано з процесом сильної та

безперервної культурної інтеграції. Зрештою, до цього часу частина населення прожила в Києві два покоління чи більше. Швидко зменшується кількість язичницьких могил ускладнює відстеження різних етнічних груп. Соціальну структуру зараз найкраще вивчають через архітектуру та планування будівель та ділянок[25, с. 330].

Зростання Києва відбувалося не лише як конгломерат поселень. Урбанізація створила абсолютно нову ситуацію. У дослідженнях розвитку ранніх міст Київської Русі автор запропонував дві теоретичні моделі. Першу модель можна назвати новгородською. Прихильники цієї моделі стверджують, що ранні центри Київської Русі виникли в результаті об'єднання низки більш ранніх поселень. Друга модель — дводольна. Прихильники цієї моделі стверджують, що укріплений центр (дитинець) з прилеглим відкритим поселенням (посадам) є оригінальною, базовою структурою всіх міських центрів Київської Русі[25, с. 330].

Важко стверджувати, що ранні північні міста Русі виникли в результаті об'єднання між низкою близько розташованих поселень. Як справедливо сказав Толоко, на той час у Східній Європі місто було абсолютно новим соціальним явищем. У випадку з Новгородом зростає кількість свідчень про більш ранній центр у Городищі, на південь від Новгорода, і поки що немає ознак ранніх поселень, які згодом могли б утворити Новгород. Дихотомія, запропонована в другій моделі, непридатна до найдавніших протоміських і міських центрів Північної Русі, таких як Псков, Ладога та Городище (попередник Новгорода). Також друга модель навряд чи ідеальна для пояснення раннього розвитку Києва. Пізніша фаза, або те, що ми умовно датуємо кінцем X століття, безумовно, принесло до Києва міську структуру, яка відповідає двосторонній моделі. Однак найперша фаза погано відповідає теорії. Навіть якщо припустити, що на міську топографію сильно вплинув ландшафт, існувала помітна різниця між плануванням поселення на ранній і пізній фазі. Київ наприкінці IX – на початку X ст. не можна аналізувати

просто в рамках дихотомії дитинець-посад. Найперша фаза в Києві характеризувалася значно більше концентрацією політичної влади в групах людей, ніж в одному центрі. Тоді воно швидко залучило економічно спеціалізованих осіб.

Отже, підсумовує у своїй статті дослідник, розвиток Києва – це перехід від спочатку складної та фрагментованої території поселення до величезного для свого часу міського центру з чітко двосторонньою структурою. Кінець X—XI ст. Київ сильно вплинув на планування багатьох міст Київської Русі, які почали розвиватися в XI—XII ст. На той час він став зразковим містом для Київської Русі — саме в цьому сенсі Київ був справжньою матір'ю міст Русі[25, с. 354].

Вивчаючи працю Ворена Тредголда «Три візантійські провінції та перші візантійські контакти з русичами» можна побачити, що IX столітті найближчим місцем до Русі з хорошою документальною базою була Візантія. Тим не менш, Візантія і Русь були не дуже близькі один до одного. Що ще гірше, візантійці, які писали наші збережені джерела для дев'ятого століття, цікавилися насамперед подіями в Константинополі, лише вдруге — подіями в провінціях, і лише трохи — тим, що відбувалося за межами імперії. Отже, візантійські джерела мало говорять про русів, так само, як мало говорять про хозарів чи мадярів, які були заселені на територіях ближче до візантійської столиці і перебували там набагато довше, ніж руси на своїй землі. За таких обставин нестача візантійських згадок про Русь або навіть повна відсутність таких згадок абсолютно ні про що не свідчить. Аргумент мовчання не може навіть довести, що руси не контактували з Візантією[55, с. 132].

Автор не може навести жодних прямих доказів контакту Візантії з Руссю, які ще не відомі фахівцям з цього питання. На його думку, це вказує на те, що три візантійські військові провінції були створені на початку IX століття в першу чергу для підтримки оборони проти Русі. Хоча жодне джерело прямо не вказує на причини створення цих провінцій, вони були

явно спрямовані проти якогось ворога або ворогів; і в усіх трьох випадках найбільш імовірними кандидатами на роль цих ворогів є руси. Таким чином, створення провінцій підтверджує і пропонує дату для непідтвердженого в іншому випадку посилення на набіги русів на візантійську територію — у «Життєві Георгія Амастрського» [55, с. 133].

Візантійці були настільки байдужі до іноземців, що найдавніша поява русів у Константинополі не зафіксована жодним візантійським джерелом. Це посольство 839 року, відоме лише із західної збірки «Анналів Бертініані». Згідно з уривком з цієї праці, який багато разів цитували сучасні вчені, 15 червня 839 року франкський імператор Людовик Благочестивий прийняв візантійське посольство в Інгельгаймі, до якого входили деякі послы Русі. Їх направив до Константинополя їхній правитель, який використовував титул кагана, з метою встановлення дружніх відносин з візантійцями. Але коли вони були готові повернутися додому, вони не хотіли їхати тим самим шляхом, яким прийшли, оскільки він контролювався ворожими до них племенами. Тому візантійський імператор Феофіл послав їх до франкського імператора з проханням допомогти їм повернутися на батьківщину іншим шляхом. Людовик розпитав цих русів і виявив, що вони скандинави. Оскільки Франкська імперія нещодавно потерпіла від скандинавських набігів, Людовик зовсім не був добре налаштований до нещасних руських послів, яких він, здається, затримував на невизначений термін, приховуючи свій вчинок від Феофіла [55, с. 134].

Як зазначає автор, що деякі наслідки цього звіту є досить зрозумілими та правдоподібними. До 839 року у Русі була державою, імовірно, десь уздовж центрального Дніпра, з принаймні часткою політичною організацією та монархом. Їхні стосунки з народами, які займали територію між ними та Візантією, очевидно, з хозарами та мадярами, були ворожими, внаслідок попередніх конфліктів. Отже, підтримувати зв'язок з Візантією їм було важко, практично неможливо. Спочатку послы прибули до

Константинополя через утримувані ворогом території, ймовірно, тримаючись подалі від своїх ворогів у малонаселеному степу, і, здається, вони досить добре знали, як дістатися до візантійської столиці. Їхній правитель усвідомлював важливість Візантії і хотів мати добрі стосунки з візантійцями. Зі свого боку, імператор Феодір не відкинув спроб руського правителя і потрудився допомогти послам повернутися додому. Вони покинули Константинополь разом з візантійськими послами при франкському дворі приблизно в квітні 839 року[55, с. 135].

У цій реконструкції В. Тредголда максимально уникнув сучасних наукових суперечок про Русь, які переважно виходять за межі сфери його знань. Висновки автора з візантійських джерел щодо русів не є абсолютно переконливими; але, як загалом визнають авторитети про ранню Русь, вони також не є висновками, які вони змушені робити з інших джерел, більшість з яких є значно менш надійними, ніж візантійські, наведені тут. Очевидно, висновки автора співпадають з думками тих дослідників, які вважають, що руси з'явилися в Центральному Подніпров'ї і відносно рано дійшли до Візантії; але останнім часом ця група набирає обертів із використанням досить незалежних доказів. Висновки В. Тредголда, здається, найбільш зручно відповідають норманській позиції, хоча їхня антинорманістська інтерпретація також має право на життя[55, с. 142].

В своїй праці Джефрі Фізерстон «Візит Ольги до Константинополя» розповідає про те, що на хвилі наукової діяльності, викликаній тисячоліттям хрещення Русі за Володимира в 988 р., останнім часом багато писалося про навернення його бабусі, княгині Ольги (пом. 969 р.), яка стала правителькою після смерті чоловіка Ігоря і княжила до повноліття сина Святослава. Безсумнівно, що Ольга стала християнкою; але коли і де вона була хрещена – це предмет суперечок[42, с. 145].

Джерела, що розповідають про хрещення Ольги, належать до трьох самостійних груп — слов'янської, візантійської та латинської — і було

зроблено багато спроб встановити правдивість кожної шляхом тріангуляції з двох інших. Коротше кажучи, слов'янські «Повість временних лет» (ПВЛ) і «Пам'ять і похвала князю російському Володимирі», обидві, вочевидь, на основі втраченого Екоміуму Ольги, називають місцем її хрещення Константинополь близько 955 р. ПВЛ розповідає, що Ольга була хрещена патріархом; що візантійський імператор Костянтин, син Лева, був її хрещеним батьком; і що її християнське ім'я було Гелен. Хоча інші подробиці цієї розповіді, що стосуються подружніх намірів імператора щодо Ольги, здаються досить химерними, датування її хрещення ПВЛ не представляє нічого неймовірного: Костянтин VII Порфіроген був тоді на візантійському троні, а його імператрицею була Олена, дочка Романа. Імовірно, імператриця була хрещеною матір'ю, і слід очікувати, що Ольга прийняла християнське ім'я свого імператорського хрещеного батька, як Борис Болгарський — Михайла III, а Володимир — Василя II [42, с. 146].

Датування та місце хрещення Ольги у ПВЛ підтверджує одне з двох оригінальних візантійських джерел, історичний синопсис придворного чиновника кінця XI століття Івана Скіліца. Зазвичай дуже достовірно, Скіліц розповідає про візит Ольги до Константинополя та хрещення там у своїй розповіді про правління Костянтина VII. Він додає, що вона була «гідно вшанована» за свої релігійні переконання. Також Скіліца згадує про її чоловіка Ігоря, який колись напав на Візантію, і стверджує, що він помер до приїзду Ольги. Точна дата візиту не вказана, але події, описані в даному тексті, відбулися в середині 950-х років. Отже, поки що розбіжностей у джерелах немає [42, с. 146].

Під 959 роком у продовженні Адальберта Магдебурзького хроніки Регіно Пріємського Д. Фізерстон вказує, що до двору Оттона I прибули посланці від Олени, цариці Русів, яка була хрещена в Константинополі за правління Романа. Безперечно, тут можна мати на увазі лише Романа II: Роман I помер у 944 році, а Ольга не могла приїхати до Константинополя

хреститися до смерті Ігоря близько 945. Але хоча Роман II став співімператором зі своїм батьком Костянтином VII у 946/47 р., він не став єдиним імператором до смерті Костянтина в листопаді 958/59 р., і цікаво, чи було б достатньо одного року для Ольги щоб поїхати до Константинополя, охреститися та повернутися до Києва, відправив послів, а для останніх дістатися Німеччини. Крім того, є проблема з християнським ім'ям Ольги. Адальберт також дає їй християнське ім'я Олена, але якщо вона була охрещена під час єдиного правління Романа II, імператрицею, на честь якої вона мала б бути названа, була друга дружина Романа Феофана, з якою він одружився. Стверджується, що Ольга все ще могла взяти ім'я вдови імператриці Олени. Але проти цього виступає факт ревнощів Феофани до влади колишньої імператриці та її п'яти дочок: вона закликала чоловіка закрити їх у монастирі, і він, нарешті, підкорився цьому близько 961, хоча він поступився своїй матері. Імператриці Олені було дозволено залишитися в палаці, і вона зберегла прихильність сина; але вона дуже захворіла і фактично була прикута до ліжка кілька років перед смертю в 962 році. Здається малоймовірним, що Олена за цих обставин стала б хрещеною матір'ю Ольги[42, с. 146].

Як зазначає автор, візантійське джерело, що залишилося, виявилось каменем спотикання. Візит Ольги до Константинополя та офіційні заходи щодо її прийому там імператорами Костянтином VII, Романом II та імператрицею Оленою записані в тексті, відомому як *De Cerimoniis*, Книзі церемоній візантійського двору, складеній або принаймні складеній, самим Костянтином VII. Хоча згадка про візит Ольги тут і цікава, точна дата візиту складна; спершу також не здається, що хрещення є доказом, і це змусило вчених заново звернутися до інших джерел. Один вчений прийшов до висновку, що Ольга залишалася язичником протягом усього цього візиту і похрестилась під час другого візиту за правління Романа; інші стверджують, що вона мала бути охрещена до цього візиту, імовірно, у Києві; ще один,

якому присвячено цей том, бачить тут два візити, злиті в одне[42, с. 147].

Опис церемоній, організованих для візиту Ольги, зведений під заголовком «Ще один прийом для Ельги Руської», становить останню частину п'ятнадцятого розділу під назвою «Усе, що треба дотримуватися при прийомі в Великий Трикліній Магнаури», у другій книзі *De Saerimoniis*. Перша книга цього тексту, як розповідає нам Костянтин у передмові до книги номер два, містить описи церемоній (багато з них застарілих), які він знайшов уже записаними; але в другій книзі він обіцяє надати описи церемоній, які ще не були написані. І справді, ця частина твору містить описи Костянтином і пізнішим упорядником церемоній, що проводилися в X столітті, як звичайних, так і для особливих випадків, наприклад, проголошення сина Костянтина Романа співімператором у 947 р., а також морська експедиція на Крит у 949 р. Як наголошує автор, що мета *De Saerimoniis*, як стверджує Костянтин у передмові до Книги 1, — записувати церемонії, а не історичні події, з якими вони могли бути пов'язані. Тепер, оскільки опис церемоній для Ольги не можна правильно зрозуміти поза контекстом церемоній для інших іноземних відвідувачів, які йому передують[42, с. 149].

Джефрі Фізерстон спочатку пробує визначити дату візиту Ольги. Дата першого записаного прийому, подається в четвертій індікції, а саме 946р.. Деякі вчені стверджують, що всі прийоми в п'ятнадцятому розділі відбулися в тому ж році, і, дійсно, усі згадані дні тижня припадали на вказані дати цього року. Але ті самі дні знову припали на ці дати в 957 році. Присутність тарсанських легатів перед прийомом і на бенкеті для Абу Тагліба доводить, що його візит відбувся в тому ж році. Але деякі подробиці в описі обрядів для Ольги роблять 957 рік єдиною можливою датою. Однак перш ніж представити їх, ми повинні встановити, що всі ці церемонії відбулися під час одного візиту. Ольгу прийняли в палаці два дні, у середу, 9 вересня, і знову в неділю, 18 жовтня. Омелян Пріцак геніально аргументував,

що перша дата відноситься до візиту в 946 р., а друга – до іншої в 957 р., посилаючись серед іншого на розбіжності в кількості супроводжуючих в оточенні Ольги. Але Д. Фізерстону здається, що присутність священника Григорія та племінника Ольги в обох випадках робить два візити, відокремлені одинадцятьма роками, що малоймовірно. [42, с. 145].

Таким чином, на думку історика, ми можемо бути певними, що Ольга перебувала в Константинополі принаймні з 9 вересня до 18 жовтня 957 року: від датування її хрещення там у слов'янських джерелах залишилося лише два роки. Ми не знаємо, на скільки раніше вона могла прибути, чи як довго вона могла залишитися, але, звичайно, немає жодної пізнішої події, про яку йдеться в *De Saerimoniis*: «інший бенкет», на якому імператор обідав з русами, згаданий у зв'язку з бенкетом Ольги з імператрицею 18 жовтня, безперечно, відбувся одночасно, як це було раніше, а не пізніше, як стверджують інші учені.

Повертаючись до питання про навернення Ольги в християнство, стверджували, що Ольга залишалася язичником протягом усього візиту, описаного в *De Saerimoniis*, тому що її називають язичницьким ім'ям Ельга (Хельга) замість її християнського імені Олена. Але, безсумнівно, причина в тому, що Ольга була більш відома у Візантії під своїм язичницьким іменем. Хоча Скілітс стверджує, що Ольга була хрещена, він теж називає її лише язичницьким іменем, так само, як називає Володимира у своєму розповіді про шлюб останнього з сестрою Василя II Анною; і, як ми побачимо нижче, він також називає Владислава і Мирославу з болгарського імператорського дому, про яких він напевно знав, що вони є християнами, їхніми язичницькими іменами. В *De Saerimoniis* Костянтин чітко пояснює у своїй передмові, що він уникав тонкощів стилю в цій роботі і використовує звичайні слова для різних речей, щоб їх було легше зрозуміти [42, с. 145].

Як зазначає автор, ще одним свідченням того, що Ольга залишалася язичником під час цього візиту, автор звернув увагу на те, що прийом для неї

був в усьому схожий на згаданий у сарацинів. Але це був лише випадок першого офіційного прийому перед престолом Соломона, і візантійці піддали цьому фантазмагоричному показу всіх, включаючи настирливого християнина Ліутпранда з Кремони. Після того, як це було покінчено, відбулися інші церемонії, які були задумані спеціально для Ольги, і, безсумнівно, саме бажання Костянтина (або пізнішого укладача) записати події, автор зобов'язаний згадати про візит Ольги в м. De Saerimoniis. Після первинного прийому перед імператором в Магнаурі Ольга відійшла до Августів, і на цьому подібність з церемоніями для сарацинів закінчується. Потім Ольгу вдруге офіційно прийняли імператриця Олена та її невістка Феофана, цього разу в Триклініумі Юстиніана II. Після цього прийому Ольга пішла шляхом імператриці до внутрішнього палацу, і відпочила в Кайнургії, або Новому Триклініумі, будівлі дуже близько від приватних помешкань імператриці. З іншого боку, сарацинів ніколи не пускали в цю частину палацу, і для них було передбачено, що вони можуть сидіти в різних громадських місцях, коли вони не повертаються до своєї кімнати. У будь-якому випадку, поводження з ольгою відрізняється від поводження з сарацинами, яких явно прийняли в офіційній обстановці для розмови з імператорами і розмовляли з ними наодинці, а не в присутності всієї імператорської родини; їм не дозволяли сидіти, а лише наближалися[42, с. 145].

Але важливішими для нашої дискусії є церемонії, які відбулися на бенкеті 9 вересня. Члени посольства з Русі обідали, як і сарацини, з імператором у Хризотриклінії. Але Ольга обідала з імператрицею і Феофано в Триклініумі Юстиніана II. Імператриця і Феофано сиділи на піднесеному майданчику, як і на прийомі раніше в той день, але тепер Ольга стояла біля них. Таким чином, вона також була об'єктом поклонів (ΤτροοΚυνηγισσας) архонтиссая, якого привів на бенкет господар столу. Слово архонтиссая тут стосується не лише родичів Ольги, як прийнято вважати, а й дружин

посадових осіб візантійського двору, які також брали участь у прийомі раніше того дня. Потім, з місця, де вона стояла, Ольга злегка схилила голову до імператриці і зайняла місце за імператорським столом. Крім того, як нагадує автор, Скіліцес розповідає, що Ольга була «гідно вшанована» (ἀΐσιος χίρριGeiaa) як нагорода за її релігійні переконання. У всякому разі, Ольга навряд чи могла б брати таку важливу участь у візантійському обряді, якби тоді була язичником[42, с. 145].

Нарешті, Джефрі Фізерстон наголошує, що ми повинні звернути увагу на присутність священника Григорія в оточенні Ольги. Язичниця Ольга точно б не скористалася послугами священника. Присутність Григорія привела деяких до висновку, що Ольга вже була охрещена до того, як приїхала до Константинополя, імовірно, в Києві і було припущено, що Григорій був її сповідником. Звичайно, ми не можемо бути впевненими. Але Ольга так само могла б взяти з собою священника, якби приїхала до імператорського міста з наміром хреститися. Хоча в Обрядовій книзі нічого не сказано про хрещення, але, все вказує на те, що Ольга, мабуть, була християнкою, щоб брати участь в обрядах 9 вересня. Всі інші джерела стверджують, що вона була хрещена в Константинополі, видається безглуздом сперечатися про Київ. Отже, ми повинні припустити, що Ольга була охрещена або під час візиту до того, що згадується в *De Saerimoniiis*, можливо, близька 955, як стверджує слов'янська традиція, або — і це автору здається більш вірогідним, оскільки Скіліцес фіксує лише один візит — під час цього самого візиту, але до її офіційного прийому в палаці. Ймовірно, хрещення здійснював патріарх, як записує ПВЛ; а що могло бути кращою нагодою, ніж свято Різдва Богородиці, відзначається з великою помпою в Константинополі імператором і патріархом[42, с. 145].

Джефрі Фізерстона турбували політичні наслідки візиту Ольги до Константинополя, але він коротко зауважив на завершення, що завдяки її наверненню в християнство, ймовірному хрещенню в Константинополі та

певному прийняттю там у 957 році візантійського дворянського титулу, Ольга, мабуть, мала намір побудувати більш тісний союз між Руссю і Візантією, ніж той, що було передбачено договорами 907 і 945 років. Ольга не тільки привела з собою п'ятнадцять своїх родичів, шість жінок і дев'ять чоловіків, на додаток до двадцять з гаком представників різних інших князів Русі, але Костянтин нараховує майже вдвічі більше купців у своєму оточенні, ніж перераховано в звіті ПВЛ про договір 945 року. Здавалося б, візантійський уряд ставився до Ольги «доречно», якщо використати слова Скіліца; Костянтин дав їй першокласний титул. Проте щось пішло не так, на думку автора Ольга, мабуть, передумала. ПВЛ розповідає, знову ж таки, без малого перебільшення деталей, що вона зневажала візантійське посольство, надіслане їй після її повернення до Києва. Посланці, яких вона надіслала до Оттона I в 959 році, просили західного єпископа для Русі: сам Адальберт був другим із двох німецьких єпископів, відправлених до Києва. Але він повернувся невдало в 962 році. Регентство Ольги не побачило вступу Русі в християнський світ; це було зарезервовано для правління її онука.

Праця професора з Болоні Антоніо Каріле «Візантійська політична ідеологія і Русь у X-XII ст.» починається з цитати Феофана Континуата «Роси — це скіфський народ, що мешкає на півночі Тавра, ворожий і грубий». Подібний опис, за винятком зміненої останньої фрази, «ворожий і дикий», застосували Джон Скіліц та Джон Зонарас. Саме так представлені руси у зв'язку з їхнім набігом у 860 р. на Візантійську імперію, про що повідомляють або натякають деякі візантійські джерела: Фотій, Георгій Монах, Симеон Магістр, Лев Граматик, Нікета, біографом патріарха Ігнатія, а згодом і Кедреном.

При всьому соціальному становищі та інтелектуальній якості письменників Іоанна Скіліца та Іоанна Зонараса, державних діячів, пов'язаних із військовою аристократією, перший за часів Ісаака I Комніна, другий за часів Олексія I Комніна, їхні слова про Рос походять не з перших

рук, а з тексту другої половини X ст., тобто з анонімного продовжувача літопису Феофана, члена кола істориків, що працювали під патронатом Костянтина VII [26, с. 400].

Як наголошує автор матеріали Порфірогеніуму або проект V книги літопису склав сам імператор. У словах Феофана Континуата, Іоанна Скіліца, Кедрена та Іоанна Зонараса, можливо, є відгомін вірша Евріпіда: *taurike xenoktonia ekeine* («знаменита звичка вбивати гостей»), яку Ігор Севченко визначає як цитату Григорія Назіанза через коментар Псевдо-Нонна. Руси віднесені до категорії скіфських народів, що для аристократа, досвідченого у військових трактатах від Маврикія до Льва VI, означало цитату глави, яка була включена у військові довідники ще в VI-VII ст. [26, с. 400].

Автор задається питанням: коли відбулася ця категоризація? Першим джерелом А. Каріле є Житіє святого Георгія Амастрського, біографом якого, за словами Севченка, є диякон і скевофілакт святої Софії Ігнатій, «попутник» іконоборців; Ванда Вольська-Конус не погоджується з ідентифікацією. Дві різні позиції мають на увазі розбіжність у датуванні тексту більш-менш двадцятилітньою, тобто від до 842 року для Севченка до після 860 року для Вольської-Конуса. Житіє святого Георгія Амастрського описує Росів як «варварів, дуже дикий і жорстокий без жодного натяку на людяність, звірячий у поведінці, жорстокий у вчинках...» відповідно до несприятливого стереотипу варварства саме по собі, але без жодної скіфської ідентифікації. Фотій у своїй енцикліці робить лінгвістичний контрапункт між «*barbarikon*» і «*hemerotes*», так що значення слова «*anhemeron*», використаного Феофаном *Continuatus*, лежить у сфері «*barbarikon*», категорії, до якої Фотій також включав болгар. навернені в християнство, «які відкинулися від демонів і від їхніх предків», а також Роси, «які кинули всіх у жорстокість і кровожерливе упередження». Навернення Роса до християнства означало для Фотія подолання варварства та історичний перехід від темряви до світла; він не робив порівнянь чи посилань на скіфів [26, с. 401].

Отже, віднесення Rhos до категорії скіфів відбулося після другої половини IX ст.[26, с. 413].

Хрещення руського народу та входження великого київського князя до імператорської родини відкрили ті ж ідейно-політичні перспективи, які сприяли утворенню Болгарської імперії [26, с. 418].

В своїй праці «Заставне правонаступництво в Київській Русі» Ненсі Шілдс Кольман розповідає про те, що незважаючи на красномовний вираз поваги великого князя Володимира Мономаха до претензій його двоюрідного брата на великокняжий престол, історики не знайшли жодної закономірності в династичній спадкоємності на початку становлення Києва. Запеклі міжособні чвари, брати, які вбивають братів, і династична війна характеризують розповідь про київську політику від смерті Володимира Великого в 1015 році до розпаду Київської єдності до середини XII ст. Навіть угода в Любечі 1097 року, яка підтверджувала постійне володіння певними землями окремими родовищами, була лише невеликою дорогою до збереження миру між зростаючими родами роду Рюриковичів. Але за його, здавалося б, хаосом, можна показати, що спадкоємство київського престолу відбувалося за послідовними моделями. У цьому есе розглядаються деякі з них[26, с. 418].

Автор наголошує, що київська правляча династія спостерігала «сходову» систему політичної спадкоємності, яка, як кажуть, працювала таким чином. Членам династії призначалися території для їх утримання в порядку їх генеалогічного старшинства; коли помер найстарший родич, великий князь, наступний законний спадкоємець залишив своє князівство і переїхав до Києва. Потім усі менші спадкоємці перейшли до князівства, наступного за «драбиною». С. М. Соловйов приділяв особливу увагу цим звичаям, вправно узагальненим Ключевським.

Усі збережені князі за ступенем старшини становили одну родовідну драбину. Так само вся руська земля була драбиною областей, ранжованих за

їх значенням і прибутковістю. Порядок князівського землеволодіння ґрунтувався на точному співвідношенні рангів в обох цих драбинах, генеалогічних і територіальних, сходах осіб і драбині регіонів.

Проте, чи справді ця акуратна схема спрацювала, чи була коли-небудь більшим, ніж припущення історика, є джерелом суперечок, особливо щодо територіальних аспектів правонаступництва. А. Д. Стоукс заходить так далеко, що каже, що постійна передача землі між членами клану, призначена для підтримки сімейної солідарності та контролю над величезним і різноманітним царством, «ніколи не давала результату». Він стверджує, що «сходи» територій ніколи не було формалізовано як звичай клану, а було розроблено спадкоємцями Ярослава як тимчасова доцільність, і що передача землі суперечила загальним бажанням клану назавжди пов'язати території з родами. Саме ця преференція була оформлена в Любецькій угоді 1097 року [26, с. 422].

Кольман надає перевагу теорії Стоукса про те, що клан Рюриковичів постійно виділяв себе на окремі лінії, часто пов'язані з уділами. Але він, можливо, занадто швидко заперечує, що територіальна передача була передбачуваною частиною суверенної спадкоємності. Омелян Пріцак, наприклад, стверджує, що передача землі дійсно супроводжувала політичну спадкоємність у Києві, але в більш складній моделі, ніж узагальнена Ключевського. Пріцак стверджує, що Рюриковичі дотримувалися практики політичної спадкоємності, що походить від тюрко-алтайських кочових суспільств, зокрема від хозар, з якими вони мали тісні політичні та економічні контакти.

Пріцак виявляє, що в X-XI століттях великі князі Київські розподіляли свої територіальні володіння за трьома чіткими схемами: частину своїх земель вони розподіляли за традиційною тюркською системою «дом-вогнище», за якою молодші сини отримували роль батька та ключ от володіння. У київському випадку, наприклад, це означало, що Київське і

Берестове князівства та ключові торгові центри Смоленськ і Псков дісталися молодшим синам Володимира Великого. Крім того, правителі Рюриковичів розподіляли деякі раніше автономні князівства як уділові володіння, які передавались у спадок від початкового одержувача; до цих земель належали Полоцьк (Полоцьк), Туров, Древлянська земля, Тмуторокань. Нарешті, близько чотирьох областей були зарезервовані для послідовного успадкування в «сходовій» системі: Новгородська, Ростовська, Володимир-Волинська, Муромська. Таким чином, клан одночасно поступався територіально заснований родовід одних членів і підтримував часті передачі землі серед інших. Думка Пріцака про те, що молодші сини мали права на великокняжий престол, вищий за старших братів, є проблематичною, оскільки жоден молодший син не відстоював таку вимогу від смерті великого князя Володимира Великого. Але комплексний аналіз Пріцака пояснює різноманітні закономірності передачі земель, що були очевидні серед ранніх Рюриковичів, і виявляє послідовність часто, здавалося б, хаотичних моделей територіального та політичного спадкування [26, с. 422].

Звертаючись до іншого аспекту «сходової» системи спадкоємності, генеалогічного старшинства, на якому ми тут зосередимося, історики загалом припускають, що система, описана Соловйовим та Ключевським, спрацювала, але вони наголошують на серйозній міжусобній напруженості, яка її підірвала. Але співвідношення генеалогічного становища в клані із вступом на великокняжий престол показує, що міжусобні конфлікти загалом не скасовували регулярну спадкоємність. Рука об руку з різноманітними моделями передачі земель, які аналізував Пріцак, повага до генеалогічного старшинства допомогла Рюриковичам навести порядок у суверенній спадкоємності в династії, що розмножується. Коли виникали міжусобні сварки, як це часто траплялося, вони свідчать про нетерпіння амбітних родичів до правил спадкування, а не про відсутність таких правил.

Н. Ш. Кольман розуміє, що генеалогічну спадкоємність великокняжого

престолу в Києві в X–середині XII ст. можна показати як заставу: чоловіки передавали престол від брата до брата, а потім від двоюрідних братів, а потім переходили до племінників у наступному поколінні. Чоловіки різних ліній походження потім досягали успіху в порядку від найстаршої відповідної лінії до молодшої. Іншими словами, спадкоємність не була лінійною (батька до сина) чи просто латеральною (наступництво між братами, але не по лінії двоюрідних братів). Насправді така система може здатися занадто громіздкою: оскільки нащадки зростали, молодші племінники, двоюрідні брати та троюрідні брати можуть неохоче чекати багато років, поки їхні старші родичі помруть послідовно. Однак такі громіздкі випадки траплялися рідко. Людська ситуація та просте правило, накладене на систему правонаступництва, гарантували, що коло законних правонаступників залишалося в керованому розмірі [26, с. 424].

Автор наводить приклад, того прямий і непрямий вплив смертності обмежував кількість ліній, які мали право завоювати політичну позицію. Для участі в спадкоємстві фактично вижило менше супутніх ліній, ніж можна було б очікувати, оскільки чоловіки часто вмирали без синів, які дожили до повноліття. Крім того, політичний звичай заважав чоловікові обіймати політичну посаду, яку не займав його батько. Це протилежність висловленої Володимиром Мономахом поваги до права людини успадкувати престол, який уже обіймав його батько. Соловйов назвав таке виключення несuverенних ліній принципом ізгой. Це правило, а також розширення економічних можливостей території Русі в цей період спонукали родичів утворювати лінії походження незалежно від родової системи спадкоємності. Це також спростило правонаступництво. Таким чином вдалося обійти можливість, скажімо, 24 правнуків прабабків, які нетерпляче чекали смерті один одного; рідко будь-яке покоління мало більше трьох законних заставних спадкоємців.

Таку спадкоємність можна побачити на практиці в історії династії

Рюриковичів від її заснування до піднесення великого князівства Володимира як суперника Києва в середині XII ст. Ми розглянемо цю спадкоємність, показавши, як вона була спрощена за принципом ізгої та природною смертністю, і показавши, як сегментація всередині клану доповнювала зовнішні сили політичних та економічних змін, зрештою, щоб підірвати кланову солідарність. Ми не будемо зупинятися на деталях міжособної боротьби, а скоріше зосередимося на послідовності спадкоємства[26, с. 425].

Спадкоємство перейшло просто серед Рюриковичів X століття. Єдиний син Ігоря Святослав успадкував від нього Київ у 957 році; з 972 по 980 р. його наступником став його старший син Ярополк. Потім верховна влада перейшла до третього сина Святополка Володимира («Великого»), оскільки другий син Олег помер раніше Ярополка. Великий князь Володимир, який пізніше був канонізований за роль у християнізації Русі в 988 році, правив з 980 по 1015 рік.

У Володимира було дванадцять синів, лише двоє з яких фактично дожили до нього. Старший, Вишеслав, помер у 1010 році, не залишивши спадкоємців. Наступний, Ізяслав, помер перед Володимиром у 1001 р., створивши лінію ізгоїв у Полоцьку, яка згодом оскаржувала правонаступництво, але не змогла встановити законні претензії на престол. Святополк, третій син, досяг успіху, незважаючи на протидію численних братів, і правив до своєї смерті в династичних чварах у 1019 році. Його наступником став четвертий син Володимира Ярослав («Мудрий»), який правив мовчазно розділеним царством разом зі своїм молодшим братом. і майбутній спадкоємець Мстислав Тмутороканський до смерті останнього в 1036 р. Але тепер для наших інтересів є те, що лише Ярослав мав титул великого князя і старшинство в династії. Коли Ярослав помер у 1054 р., усі його брати померли до нього (див. схему). Спадщина перейшла до наступного покоління за його власною лінією, оскільки жодна інша

збережена лінія не складалася з прямих нащадків великого київського князя (синів у Святополка не було) [26, с. 426].

Авторка підводячи підсумки зазначила, що досі великокнязівська спадкоємність поважала генеалогічне старшинство. Але це аж ніяк не було мирним, не в останню чергу тому, що чоловіки, які змагалися за владу, часто були зведеними братами, які представляли різні фракції. Амбітні великі князі не вагалися всіма засобами для забезпечення безперервної спадкоємності: вбивства Бориса і Гліба в 1015 р. виключили їх як майбутніх конкурентів, а ув'язнення Судислава Ярославом з 1035 по 1059 рр. фактично, хоча й неправомірно, виключило його з конкуренції. Він помер у 1065 році, звільнений, але, очевидно, заборонений нащадкам того, хто його ув'язнив, претендувати на своє законне правонаступництво [26, с. 426].

Тому за цією людиною, Ярославом Мудрим, слідувала досить регулярна бічна спадкоємність по лінії його синів. Хоча у нього було сім синів, лише троє досягли трону. Старший, Ілля, помер у 1020 році; другий, Володимир, так само помер перед своїм батьком у 1052 р. Він заснував лінію ізгоїв, яка зрештою оселилася в Галичі. Тому Ярослава змінив його третій син Ізяслав, який правив на тлі помітного невдоволення як ізгоїв, так і законних спадкоємців. Ізяслав утримував свої претензії на престол більш-менш постійно з 1054 року до свого вбивства в 1078 році і пережив кілька серйозних викликів своєму титулу. У 1068 р., наприклад, двоюрідний брат Ізяслава, колись виведений із старшої лінії ізгоїв, полацький князь Всеслав Брячеславич, лише на півроку захопив київський престол; з 1073 по 1076 р. наступний молодший брат Ізяслава, Святослав, передчасно посів престол. Він помер у 1076 році, і Ізяслав знову обійняв престол ще на два роки [26, с. 427].

Це залишало нащадків Святослава виключеними з правонаступництва, технічно, як ізгоїв, але в наступних поколіннях вони часто оскаржували київську спадщину зі свого удільного будинку в Чернігові. Наступником

Ізяслава у 1078 р. став його справжній спадкоємець, його молодший брат Всеволод, який сам намагався поспішити, захопивши престол у 1076 р., коли помер узурпатор Святослав. Але правильніша претензія Ізяслава витримала. Таким чином, серед конкурентів на трон були непокірні князі-ізгої, претензії яких так і не були успішними, і два нетерплячих спадкоємців. Замість хаосу очевидні напруження та конкуренція в рамках визнаної системи правонаступництва.

Всеволод зберіг великокняжий титул, незважаючи на невдоволення ізгоївських синів Святослава до 1093 року; двоє молодших братів, В'ячеслав та Ігор, померли до великого князя Ізяслава і залишилися лише нащадки Ігоря, по лінії ізгоїв у Гродно. У наступному поколінні лише сини Ізяслава та Всеволода зберегли право на спадщину, хоча в цьому поколінні було багато чоловіків. Ізгойські лінії походять від Ізяслава Володимировича (Полоцьк), Володимира Ярославича (Галич), Святослава Ярославича узурпатора (Чернігів) та Ігоря Ярославича (Гродна). Як ми припускали вище, потенційно громіздка спадкоємність була спрощена правилом ізгой і високою смертністю.

Серед правнуків Володимира Великого лише один син Ізяслава і двоє Всеволода вижили, щоб зайняти престол. У 1093 р. за Всеволодом належним чином наступив його племінник Святополк Ізяславич; Померли старші брати Святополка — Ярополк був убитий у 1087 році, а Мстислав помер у 1069 році — обидва залишили ізгоїв. Спадкування тоді було належним чином заставою, але напруга між родичами залишалася високою. Любецька угода, яка забезпечує територіальні претензії встановлених родів, тому може розглядатися як саморегулюючий захід, щоб коригувати, але не відмовлятися від моделей сімейного спадкування. За Святополком у 1113 р. супроводжував його двоюрідний брат Володимир Всеволодович («Мономах»), незважаючи на початкові хвилювання при його вступі. Оскільки молодший брат Володимира Мономаха Ростислав у 1093 році помер без спадкоємців, а у

1125 році Мономаха, спадкоємство перейшло до наступного покоління. Були прийнятні реципієнти по його власній лінії і, ймовірно, по старшій лінії Святополка Ізяславича. У Святополка було два сини, які померли перед Володимиром Мономахом (Мстислав і Ярослав у 1099 і 1123 роках відповідно), і двоє, які померли через кілька років після Мономаха (Брячеслав у 1127 році та Ізяслав у 1128 році). Якщо ця інформація правильна, то їхня неспроможність успішно кинути виклик лінії Мономаха може свідчити про зростання кланової терпимості до суверенного спадку в межах, а не між ними.

Таким чином, Мономаха змінив його старший син Мстислав, який залишався великим князем з 1125 р. до своєї смерті в 1132 р. Два наступних молодших брати, Ізяслав і Святослав, померли від нього в 1097 і 1114 рр., а за ним пішов Ярополк, який правив з 1132 по 1139 рік. Він помер, не залишивши спадкоємців, два його записані сини померли раніше. До цього моменту заставне правонаступництво залишалося стабілізуючим принципом на тлі запеклої боротьби між суперечливими родичами. Однак у наступні десятиліття розмивання кланової солідарності та політичної єдності Києва наочно ілюструється розпадом спадкоємності[26, с. 429].

Отже, після смерті Мстислава в 1132 р. до власне вступу його сина Ростислава на київський престол у 1150-х роках, особливо знаменна в історії роду Рюриковичів. Це стало свідком першого, хоча і лише частково успішного, випадку, коли нащадки по лінії (сини Мстислава) заперечували своїм родичам у попередньому поколінні законної спадкоємності. Це виявляє надзвичайну напруженість, створену системою застави в зростаючій сім'ї, в якій кузенам доводиться чекати влади. І це означає, що сім'ї надають перевагу уникати подібних побічних ситуацій, відмовляючись від більшого клану, щоб заснувати свої власні лінії в незалежних областях. Таким чином, серед численних інших родів, лінія ізгоїв Галича щасливо процвітала на заході в цю епоху, в той час як князі Ростово-Володимир заявляли про

суверенітет як великі князі Володимира — кожен виключив себе з групи родичів, у системі заставної спадкоємності якої вони не мали права або не високо розміщені. Але важливо зазначити, що оскільки ці лінії створювали менші родичі одиниці, більш відповідні політичним реаліям, вони, як правило, не відмовлялися від заставної спадкоємності. У Північно-Східній Русі, наприклад, нащадки Юрія Долгорукого, що розмножувалися, за помітним винятком московських князів, зберігали заставну спадщину в князівствах у Твері, Ростові, Суздалі та інших місцях.

Цей короткий аналіз генеалогічної спадкоємності великокняжого престолу в Києві, автор позбавив подробиць бурхливих меншин, суперництва зведених братів, суперечливих зовнішньополітичних інтересів та випадкової співпраці тріумвіратів, показує дивовижну регулярність. Клан спостерігав за будь-якою можливістю правонаступництва через супутні лінії, але спростив це правонаступництво, виключивши нащадків людей, які самі не були законними великими князями. Територіальних ресурсів для ліній ізгоїв і майбутніх спадкоємців було достатньо, щоб увімкнути такі виключаючі та регулюючі механізми. Висока смертність цієї військової еліти в боях і хворобах ще більше спростили правонаступництво, часто скорочуючи безліч братів до одного або двох спадкоємців. Князі також вдавалися до ув'язнення і вбивства, щоб усунути законних претендентів. Напруга була ендемічною, але повага до генеалогічного старшинства, очевидно, була глибоко вкорінена; він забезпечував спадкоємність законних суперників над незаконними протягом понад 200 років. З 912 до 1150-х років на київський великокнязівський престол посіли ті, за невеликим винятком, які мали стати генеалогічно старшими в роду Рюриковичів загалом.

На завершення праці Ненсі Шілдс Кольман кілька тем напрошуються самі собою. Одне з них — походження цієї системи: чи правий Пріцак, що династія Русів прийняла побічну спадкоємність з тюркських джерел, чи ця практика може мати східнослов'янські попередники замість або на додаток

до степових кочових коренів? Іншим є співвідношення між запропонованими тут правилами генеалогічної спадкоємності та звичаями передачі руських територій, які аналізує Омелян Пріцак; можливо, співвідношення князівських землеволодінь з генеалогічним статусом може виявити подальшу послідовність у політичній спадкоємності Рюриковичів.

Нарешті, є питання історичної наступності: Рюриковичів вочевидь, поділяли цю систему престолонаслідування зі своєю військовою елітою, а на Північно-Східній Русі вона процвітала серед нащадків київських князів та їхніх бояр. Там заставне правонаступництво було правилом не лише у суверенній спадкоємності, а й у набутті могутнього боярського чину при московському дворі з XIV і до XVI ст. Лише московські великі князі розійшлися, щоб практикувати престолонаслідування за первородством, ефективно зосереджуючи владу у вузькій лінії прямого походження. Таким чином, вони уникнули деяких конфліктів київської заставної спадкоємності, але, у свою чергу, зазнали політичної кризи, коли династія — надто обмежена через підкорення заставних ліній — вимерла в 1598 році. землі, але обидві забезпечили своїм династіям певну міру стабільності та єдності протягом значних періодів часу. [26, с. 429].

РОЗДІЛ ІІІ. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КОЗАКОЗНАВСТВА НА ШПАЛЬТАХ ГАРВАРДСЬКИХ УКРАЇНОЗНАВЧИХ СТУДІЙ

Погляд з XVII століття на причини повстання Хмельницького: розглядає у роботі «Бесіди про теперішню козацьку чи селянську війну» Франк Сисин. Він зазначає, що протягом поколінь, історики досліджували причини та перебіг повстання в Україні середини XVII ст. Утруднені обмеженою кількістю джерел, особливо з табору повстанців, вони сперечалися про природу та цілі того, що по-різному називали «революцією», «жакерією», «національно-визвольною війною» або «повстанням». Незважаючи на різні інтерпретації конфлікту, вони з'ясували соціальну, економічну, релігійну та культурну напруженість, яка спричинила повстання, і дослідили його трансформації. Незважаючи на те, що багато вчених коментують політичні, соціальні та культурні установки окремих людей і різних соціальних верств, лише небагато з них зосереджували їх у центрі уваги; більше того, їхні коментарі зазвичай базувалися на прикладах, відібраних із різних джерел, а не на уважному розгляді одного джерела. Цей підхід обмежує розуміння лексики, категорій, цінностей і колективної свідомості далекої епохи, оскільки дуже часто значення просто приписуються, а потім надаються ілюстрації. Лише інтенсивне вивчення окремих сучасних текстів може дати більш повне розуміння політичної культури та інтелектуального клімату 1648 року. У цій роботі проводиться такий огляд «Бесіди про теперішню козацьку чи селянську війну» [51, с. 245].

«Дискурс» є безцінним джерелом про політичний клімат часів Хмельницького повстання. Незважаючи на те, що це пропагандистський твір, він розглядає широкий спектр соціальних, релігійних, економічних та

національних проблем. Справді, причини заколоту, згадані в «Дискурсі», ідентичні тим, які наводяться в більшості сучасних історичних праць: надмірні обов'язки селян; жорстоке поводження з козаками з боку чиновників Речі Посполитої, ворожість православних до поширення католицизму на руських землях та їхнє невдоволення ставленням уряду до православної церкви; антагонізм русинів щодо польського панування на Русі. Але в той час як анонімний автор «Дискурсу» (далі «Дискурсор») торкається багатьох питань, які досліджують сучасні вчені, він оцінює їх із зовсім іншої точки зору. У цьому криється ключ до розуміння ставлення XVII століття до тогочасних подій в Україні. 251, с. 245].

«Дискурс» має особливе значення через час його складання та глибину обговорення. Цей політичний трактат був написаний з кінця червня до середини листопада 1648 року. На відміну від пізніших детальних розповідей про повстання, багато з яких були написані в 1650-х роках, він відображає настрої та лояльність, які спонукали ворогів в Україні влітку 1648 року. Але на відміну від інших безпосередніх розповідей, які здебільшого є приватними листами, що розповідають про події, «Дискурс» містить вичерпне обговорення основних причин повстання та пропонує заходи для запобігання його повторенню[51, с. 245].

Документ виник із політичної культури шляхти, яка панувала в Речі Посполитій у XVII столітті. В основі цієї культури лежало сприйняття дворянами себе як єдиних справжніх громадян Речі Посполитої та їхня віра в те, що суттєва різниця між населенням Речі Посполитої полягає в тому, що між дворянами і простолюдинами інститути держави та шляхти настільки переплелися, що різниця між Річчю Посполитою та шляхетським орденом стала стерта. Хоча вельможі підпорядковувалися монарху, вони вважали себе висвяченими Богом як дерево «політичної нації» республіки. Тому вони ретельно оберігали свої привілеї від посягань монарха й обмежували свободу інших суспільних порядків. Одночасно вони затверджували концепцію

рівності всіх шляхтичів, хоча їхня верхівка — магнати — безперечно домінувала в політичному та економічному житті Речі Посполитої[51, с. 246].

Об'єднання розрізнених держав, земель і народів у Співдружність відбулося значною мірою шляхом об'єднання їх еліт. Корпоративний лад шляхти, що виник у Королівстві Польському, став зразком для еліт Королівської Пруссії, Лівонії та Великого князівства Литовського. Щоб пояснити існування різноманітних земель як єдиної Речі Посполитої, політичні мислителі цитували посилення в класичних джерелах на панування стародавніх сарматів над величезним простором Східної Європи. «Сарматизм» був сукупністю поглядів на минуле цієї території, її народів, їх суспільно-політичні структури, що постійно розвивалися. Один з авторів вважав, що лише вельможі були нащадками сарматів, що пояснювало, чому вельможі утворювали групу повністю окремо від інших верств населення і чому[51, с. 247].

Німецькомовний шляхтич у Пруссії, польськомовний шляхтич у Великій Польщі та україномовний шляхтич на Волині — усі були частиною однієї «шляхетної нації» (*naród szlachecki*).

Протягом XVII століття шляхта Речі Посполитої ставала однорідною через поширення польської мови та римо-католицької віри. З цим відбулося ототожнення всіх шляхтичів з польськими історичними традиціями, а самих себе як «поляків». Одночасно посилилася відчуженість шляхтичів від нешляхти, зокрема польськомовних міщан та селян. З успіхами Контрреформації більшість дворян стали войовничими католиками. Але цей процес був далеким від завершення до 1648 року, оскільки дворяни-некатолики залишалися впливовими, а шляхетська свобода все ще охоплювала свободу совісті[51, с. 247].

Тут будуть розглянуті погляди на релігію, соціальні групи, національні спільноти та політичні структури, що містяться в «Дискурсі». Їхне

дослідження, однак, вимагає деякого відходу від порядку викладу тексту, який викладено у вступі автора до його публікації.

Трактат був написаний, щоб надихнути людей до дій, надавши картину «демонів», які загрожують їхньому світу, тобто повстанців. Ці демони — православні, русини, селяни й козаки — групи, які справді давали рекрутів для повстанців. У своїх засудженнях Дискурсор часто зміщує фокус з одного демона на іншого — з русина на православного, з православного на козака і селянина і з козака і селянина на русина[51, с. 247].

Релігії, суспільному ладу та національній спільноті, потрібно спочатку визначити свої погляди на кожен з них. Це вимагає пильної уваги до термінів, які описують кожен елемент, а також до умов, які керували мисленням і висловлюванням Дискурсора. Зрозуміти ці питання важко, оскільки мало досліджено словесні конвенції та політичні культури часів повстання Хмельницького. Досліджуючи «Дискурс» як вираз шляхетської політичної культури Речі Посполитої, і, порівнюючи його зображення з подіями, як автор їх розуміє, ми повинні краще зрозуміти не тільки цей та подібні тексти, а й ту дворянську культуру та саме повстання.

У «Дискурсі» домінує питання релігії. The Discourser стверджує, що релігійні антагонізми — перш за все, махінації православних — є основною причиною повстання. Його інтерпретація відображає важливість релігії в Європі раннього Нового часу думки і політичні чвари. Сучасні розповіді про ранньомодерні європейські повстання часто посиляються на релігію як на фактор. Протягом шістнадцятого та сімнадцятого століть благочестиві католики, кальвіністи та лютерани могли сприймати терпимість до «помилки» лише як тимчасовий засіб, і аргументи на користь викорінення ересі були широко поширені. Релігійні угруповання часто виступали проти суверенів і один проти одного, тому релігійні розбіжності вважалися небезпечними для існування держави. Навіть коли релігія не була початковою причиною повстання, скарги релігійної меншини могли бути

виправданням і підтримкою для повстанської справи, тоді як суверени згуртовували підтримку для захисту власної віри. Сучасні вчені, усвідомлюючи важливість релігії в повстаннях раннього Нового часу, показали, як часто релігійні установи служили центром як для повстанців, так і для захисників статус-кво[51, с. 247].

Хмельницьке повстання мало багато характерних рис релігійної війни в Західній Європі. Приймавши православні образи за стандарт, повстанці поставили їхнє виправлення основною вимогою. Гнів повстанців був спрямований проти римо-католиків, уніатів та євреїв. Зі свого боку, католицькі фанати були одними з найбезкомпромісних противників повстанців, а могутні католицькі єпископи в сенаті фактично перешкоджали переговорам Співдружності з повстанцями. Але в Речі Посполитій релігійна ситуація відрізнялася від західної та центральної Європи, що вплинуло на роль релігії у повстанні Хмельницького, а також на представлення релігійних проблем у тогочасних викладах.

У шістнадцятому столітті Річ Посполита була винятком із загальної релігійної боротьби в Європі. Там велика православна меншість довгий час жила в католицькій державі, а Варшавська конфедерація 1573 р. закликала дворян і монарха терпіти всі християнські конфесії. Раніше Польща стала притулком для євреїв, вигнаних із Західної та Центральної Європи. Релігійні права селян ніколи чітко не обговорювалися, а права міщан залежали від муніципальної автономії та внутрішніх владних відносин, але релігійні права дворян були міцно закріплені. Річ Посполита була позбавлена релігійних воєн шістнадцятого та початку сімнадцятого століття, а її жителі відчували трохи взаємної терпимості, яка перевершувала звичайну юридичну терпимість.

Однак у першій половині XVII століття релігійна ситуація в Речі Посполитій змінилася. Король Сигізмунд III (1587—1632) активно підтримував контрреформаційний католицизм, дедалі більше дворян

переходили в католицизм з протестантизму та православ'я. Уряд відмовився визнати, що значна частина православного населення не дотримується унії з Римом, укладеної в 1595—1596 рр., і, отже, почав переслідувати цих східних християн. Тоді православні священнослужителі та миряни були змушені кинути виклик владі Речі Посполитої. Водночас католицькі клірики та фанатики почали вимагати обмеження щодо інших церков. Такі дії, як закриття антитринітарної школи в Ракові (1638 р.), ознаменували кінець епохи толерантності [51, с. 247].

Хоча толерантність йшла на спад, у першій половині століття вона все ще залишалася життєво важливою традицією. Владислав IV (1632—48) уникав релігійних суперечок і домовлявся про відновлення офіційного визнання православної церкви. Його політика дозволила православній церкві на чолі з митрополитом Петром Могилою (1632—1647) вести активну програму видавничої та освітньої реформи, що зробило Київ головним інтелектуальним центром православного світу. Звикли до релігійного плюралізму, жителі Речі Посполитої повільно піддалися впливу Контрреформації, що виходила із заходу. Найважливіше те, що релігійна свобода продовжувала розглядатися як невід'ємна частина дворянської свободи.

«Декурсія» стосується трьох релігійних поділів: між християнами та новохристиянами, між християнами-католиками та не-католиками та між грецьким та латинським обрядами. Перший із цих розділів відносно простий як за лексикою, так і за поняттям. Але другий і третій відділи та їх взаємозв'язок складні.

Союз Хмельницького з татарами-мусульманами викликав ганьбу в суспільстві, яке теоретично пишалося як *antemurale Christianitatis*. Дискурсер засуджує повстанців як за порушення християнської єдності, так і за союз із «язичниками». Але його засудження порушення християнської солідарності тьмяніє в порівнянні з палкістю його нападу на християнських

«розкольників». Він засуджує ворожнечу між християнськими народами та християнського союзу з язичниками не для того, щоб запропонувати порозуміння між християнами різних віросповідань, а щоб показати зло повстанців та історичне віроломство русинів. Оскільки він вважає, що православна «схизма» лежить в основі повстання, він не може сподіватися побачити католиків і розкольників об'єднаними в спільній християнській справі [51, с. 248].

Розколи між християнами становлять домінуючі релігійні теми в «Бесіді», особливо засудження розколу православних і заклик до захисту католицької віри. З одного боку стоїть «справжня католицька римська віра», «справжня віра», «католицька релігія», «віра Лахса»; з іншого — «схизма», «грецька релігія» або «Руська віра». «Бог карає Річ Посполиту за її помилкові поступки розкольникам, які посягають на права католицької церкви (рядки 105—106 документа). Розкол є основною причиною повстання, а його вістря — схизматичне духовенство. («виводки гадюки, вороги Вітчизни, руйнівники республіки, ватажки бандитів, ненависники польського народу») [51, с. 248].

Опис поділу між християнськими конфесіями ускладнюється існуванням двох обрядів, латинського та грецького. Основним моментом Берестейської унії було те, що церква могла бути католицькою, хоча й дотримувалася обрядів грецької церкви. Використовуючи терміни для віри (*wiara, fides*), релігії (*religia, religio*) та обряду (*obrzędy, rfftis*), Дискурсор іноді ретельно розрізняє їх. Таким чином християнізації русинів надається

санкціоноване уніатське тлумачення, як прийняття «справжньої католицької римської віри, хоча й з церемоніями та обрядами грецької церкви, яка тоді була в згоді та єдності з римською церквою та її вищим пастирем, папою» (рядки 26-29). У якийсь момент уніатські бенефіці називаються просто «католиками» (рядок 106); але в інших місцях різниця між обрядом і вірою розмивається, особливо в тих місцях, де «грецька

релігія» може означати церкву грецького обряду (незалежно від того, чи знаходиться в союзі з Римом або поза ним), або до православної церкви чи віри. В одному випадку «Грецька релігія», безсумнівно, означає православ'я, як це було звичайним вживанням у текстах сімнадцятого століття. [51, с. 248].

Розмивання відмінностей між обрядом і релігією або вірою відповідає сучасному сприйняттю обрядів і практик як синонімів християнської віри. Ідея про те, що уніати можуть бути справді католиками, зберігаючи зовнішні сторони «грецької релігії», суперечила багатовіковому досвіду. Відсутність уваги до уніатів у «Бесіді» унеможлиблює точне визначення поняття віри та обряду Дискурсантом, але це питання буде розглянуто пізніше при обговоренні значення фраз «віра Лахса», «русини» та «віра».

Інші твори XVII століття змальовують повстання Хмельницького як Божу кару за надмірну релігійну терпимість, засуджують повстанців за союз з татарами, а православних звинувачують у нелояльності. Проте, схоже, толерантність накладає певні обмеження [51, с. 248]. Жоден інший твір не наближається до «Бесіди» в її жорстокому засудженні всіх православних і заклику до знищення розколу. Справді, перевага релігійного питання свідчить про те, що Дискурсант міг бути католицьким священиком. Безперечно, інтелектуальні антецеденти «Бесіди» лежать у працях великого єзуїта Петра Скарги, у полемічній літературі першої половини XVII століття та в колах Конгрегації поширення віри.

Навіть Дискурсор зіткнувся з деякими обмеженнями. Він мав уникати будь-якої видимості нападу на право дворян на релігійну свободу. Крім того, нападаючи на православ'я, він зіткнувся з проблемами, відмінними від тих, що були в полеміста проти протестантів. Суспільство, яке поважало давні права, могло з готовністю вважати протестантські секти безкорінним сучасним нововведенням, але навіть найзапекліші католики мусили визнати шановане походження православ'я. Discourser вирішив ці проблеми,

зобразивши православних як невинно зрадницьких і, отже, неявно позбавлених привілеїв. Він наголошував на неблагородних, низьких елементах православного виборчого округу, натякав на правопорушення та зраду православних дворян, не торкаючись безпосередньо питання прав дворян. Крім того, підтримуючи уніатську інтерпретацію християнізації Русі, він поставив під сумнів давність і привілеї православної церкви[51, с. 249].

Ще одним викликом, який стояв перед Дискурсором, було зібрати докази того, що православ'я було поштовхом до повстання. Окрім вказівки на напади русинів на Польське королівство протягом усієї історії, він наголошував на ворожості православного духовенства до Річі Посполитої та католицької віри. Останнє він пояснював неповноцінністю культури та інтелекту духовенства, а також їх заздрістю до поширення католицизму. Він звинувачував духовенство у перешкоджанні політичним процесам Речі Посполитої шляхом підкупу учасників сеймів. Нарешті, він звинуватив духовенство та їхніх «куплених» поборників у керівництві повстанням і маніпуляціях козаками в наступі. Але у своїй дискусії Дискурсор наводить декілька випадків, які компрометують православне керівництво, світських чи канцелярських[51, с. 249].

Як читачі «Бесіди» відреагували на її звинувачення проти православних? Безперечно, підозри та теорії змови, які рясніли в 1648 році, мали б запевнити сприйнятливую аудиторію. Деякі читачі, можливо, погодилися, що Бог карає Річ Посполиту за її поступки розколу. Усі повинні були знати, що православні священнослужителі брали участь у повстаннях у минулому. Як і Дискурсор, вони, мабуть, чули повідомлення про зраду під час захоплення міст. Але в основі звинувачень Дискурсера була атака на православну ієрархію, яку могли прийняти лише ті, хто схильний вважати православних зрадниками. Релігійний компроміс 1632 року, який визнавав православну ієрархію, сформував церковне керівництво, лояльне до Речі Посполитої і вороже до повстанських справ. Можна було б звинуватити

митрополита Лова Борецького у розпалюванні вогню повстання в 1620-х роках; Таке звинувачення в 1640-х роках на адресу митрополитів Петра Могили чи Сильвестра Косіва було неправдоподібним. Наполягання Дискурсера про те, що православ'я було основною причиною повстання і що лише знищення розколу забезпечило б мир, могло бути прийнятним для деяких католиків контрреформації. Але православний опір церковної ієрархії проти того, щоб церква потрапила під прапори козацьких повстанців, мабуть, послабила його аргументацію[51, с. 250].

Вчені давно погодилися, що релігія була дуже важливою для літописців по обидва боки повстання Хмельницького. Роз'яснення повстання українськими козацькими істориками наприкінці XVII – початку XVIII ст. підкреслювали захист Православ'я як причину. Наприклад, перше речення «Літопису очевидців» звучить так: «Початком і причиною війни Хмельницького є виключно гоніння на православ'я і гніт козаків. Але в «Літописі очевидців» далі перераховуються кривди козаків без жодної подальшої згадки про релігійне питання. Майже механічний спосіб, у який релігія згадується в козацьких літописах та ранніх маніфестах, вплинув на деяких істориків, що бачили релігію як постфактум виправдання повстання, а не як реальну причину чи проблему 1648 року. Відсутність у Хмельницького занепокоєння релігійними питаннями до його в'їзду до Києва на Різдво 1648 року було наведено як доказ незначної ролі релігії на ранніх етапах повстання. [51, с. 250].

Навпаки, «Дискурс» свідчить про те, що релігійний фактор мав важливе значення з самого початку, зокрема, для пробудження масової підтримки або проти повстанської справи. «Дискурсер» дає уявлення про причини православного невдоволення. Його напади на православних є прикладом контрреформаційних настроїв, які викликали ворожість багатьох православних до існуючого порядку в Речі Посполитій. Ці настрої також загострили боротьбу за східну церкву між енергійними православними

захисниками та їхніми запеклими супротивниками-католиками. Навряд чи «Дискурсор» є неупередженим свідком православної діяльності на українських землях влітку 1648 р., але він дійсно показує палке обурення сільського та міського нижчого духовенства проти тріумфуючих латинян. Можливо, вчені надто довго зосереджувалися на ієрархії та керівництві церкви, так багато документованих, на шкоду нечисленним збереженим повідомленням про ченців з мечем у руках або особистим розповідям православних повстанців[51, с. 250].

Хоча «Бесіда» є лише стороннім описом православного невдоволення, це пряме свідчення того, що деякі захисники Речі Посполитої розглядали повстання як передусім релігійну війну. Текст є свідченням зростання католицького релігійного фанатизму, що дуже ускладнювало міжконфесійні відносини на руських землях. Між 1632 і 1648 роками таке мислення паралізувало спроби надовго врегулювати суперечки у Східній церкві. Після 1648 року воно прикладало всі зусилля змиритися з відродженням православ'я.

На відміну від акценту на релігійних питаннях, «Дискурсер» приділяє мало безпосередньої уваги соціальним та економічним конфліктам. Оскільки суперечлива точка зору не представлена, ставлення не викладено прямо. Проте дискурсер виявляє своє ставлення до соціальних та економічних факторів опосередковано, через обговорення інших питань.

У Європі раннього Нового часу схвалення поділу суспільства на спадкові групи, що сильно відрізнялися за привілеями, владою та багатством, було практично родповсюджене. Захисники існуючого суспільного ладу мали чітко сформульовані пояснення своєї позиції. Ці пояснення іноді були спрямовані проти повстанців проти влади, а іноді виправдовували повстання проти монархів, які порушували привілеї еліти. Сили змін — економічні, соціальні та політичні — були підозрювані в епоху, яка вважала новизну нелегітимною, а соціальні поділи визначені Богом. Проте часом структура

суспільства та розподіл привілеїв настільки віддалялися від реального розподілу влади та багатства, що перевизначення відносин між соціальними порядками було неминучим. Інколи економічна та політична система ламалася, що давало нижчим суспільним порядкам шанс, принаймні тимчасово, скинути ті узи, які їх пригнічували. Але завжди привілейовані порядки, особливо дворянство, мали перевагу, захищаючи усталені та чітко визначені соціальні моделі[51, с. 25].

Повстання Хмельницького виділяється серед повстань ранньомодерної Європи своїми радикальними наслідками для суспільного ладу та його насильницьке і відносно успішне повстання нижчих класів проти своїх вищих. З одного боку, козацтво, новий суспільний устрій на сході, кинуло виклик політичній та соціальній системі, де домінували шляхти, яким відмовлено у привілеях, незважаючи на їхній фактичний статус військової та економічної субеліти. З іншого боку, накладення більших обов'язків на селян, які були відносно мало обтяжені, викликало бурхливу реакцію проти поміщиків та їхніх клієнтів. На іншому рівні, невдоволення різних орденів, включаючи верстви знаті, свавільною і часто насильницькою поведінкою вузького кола магнатів спонукало багатьох шляхтичів і міщан приєднатися до повстання. Проте радикальність повстання знайшло вираження переважно в діях, а не в маніфестах чи теоріях[51, с. 251].

Загалом, виправданням повстання були не програми суспільних змін, а заклики до відновлення прав, хоча й часто фіктивні. Козацька верхівка засуджувала зловживання «давніми» козацькими привілеями та звинувачувала магнатів у порушеннях прав козаків. Зазвичай козацькі старшини висловлювали готовність покинути своїх селян, якщо ці образи будуть виправлені. Селяни залишили небагато заяв про свої цілі, але зауваження, зафіксовані в документах панівного ладу, свідчать про бажання вступити в козацькі лави або уникнути кріпацької повинності, а не змінити суспільний лад. У той час як мовчання селян не викликає подиву,

враховуючи проблеми письменності та виживання джерел, дивуєшся словесній стриманості багатьох шляхтичів, які приєдналися до повстанців, навіть щодо проблеми магнатського правління. Вони не запропонували реального виклику панівній шляхетській ідеології антиповстанських сил [51, с. 25].

Хоча соціальний радикалізм був мало очевидним у заявах повстанців, антиповстанські сили зобразили повстання як криваву жакерію проти суспільства та цивілізації. Вони засуджували козаків як рушійну силу повстання, а повстання зображували як повстання підданих проти своїх законних господарів. Ця точка зору охопила майже всі твори табору проти повстанців, хоча прихильники пристосування дійсно згадували деякі скарги повстанців.

«Дискурс» в описі соціальних груп та їхньої позиції у повстанні тісно відповідає панівній ідеології Речі Посполитої. Він поділяє суспільство на дворян (*szlachta*, *ordo equester*) і простолюдин *ospolitoéé* або, негативно, *csfdopsiwo*. Тракт адресований першій групі, щоб згуртувати її на захист Речі Посполитої. У ній засуджується друга група, як джерело, з якого черпалися повстанці. Тому Дискурсер дає назву своїй роботі «Про теперішню козацьку чи селянську війну», підкреслює низьке походження повстанців і називає повстання проявом підлості. Він описує «варварство» в деталях про дії повстанців, зокрема про напади на дворян. Правда, пояснюючи причини повстання, він негласно критикує існуючі соціальні та економічні умови, але він ніколи не пропонує змінити соціально-економічний лад.

Зображення війни як повстання простих людей проти знаті має на меті забезпечити чітку ситуацію і згуртувати всіх дворян в єдиний фронт проти їхніх класових ворогів. Однак у ряді випадків таке уявлення про співвідношення соціальних порядків у повстанні суперечить його власним свідченням.

Протягом усього «Дискурсу» селянам приділяється відносно мало

уваги. Визнавши, що на селянство було покладено надмірні тягарі, «Дискурсер» змальовує жорстокість селян проти панів і маєтків як відплату. Тим самим він імпліцитно критикує ставлення до селянства, але головну провину покладає не на панів, а на їхніх управителів, орендарів і податкових фермерів, багато з яких були меншими дворянами. Така критика, безперечно, була приємнішою, ніж критика самих поміщиків. Але не закликаючи виправити скарги селян, Дискурсор ігнорує їх протягом більшої частини обговорення.

Ще менше уваги приділяється другому великому сегменту простолюдин в Україні — міщанам. Кажуть лише, що прийняття Лаксом муніципальних посад викликало ревності, і що священники організували захоплення деяких міст. Можна припустити, що автор має на увазі роль священників у веденні п'ятої колони православних русинських міщан у міських стінах; це пояснювало б його пропозицію про те, щоб на ближніх до Польщі руських землях дозволялося жити в містах лише Лахам. Автор мало схильний обговорювати міщан, але його визнання їх важливості в повстанні притаманне цій різкій пропозиції. Про католицьких і православних міщан згадується побіжно, але про інший переважно міський елемент населення — євреїв — взагалі не згадується. Хоча автор звинувачує повстанців у жорстокості та варварстві, він не згадує, що вони вбивали євреїв.

Обговорюючи простолюдинів, Дискурсор зосереджується на козаках. Проте, враховуючи його ненависть до повстання, очолюваного козаками, ставлення до нього надзвичайно відсторонене. Він припускає, що вони в майбутньому, як і в минулому, піднімуться на повстання проти Речі Посполитої, а отже, повинні бути знищені. Але отрута Дискурсора спрямована не на самих козаків, а на тих, хто маніпулює їми, — на православне духовенство та мирян. Він навіть визнає, що деякі козацькі нарікання на адміністрацію Війська та Речі Посполитої виправдані. Але твердження про те, що жорстоке поводження з Господом спровокувало

повстання, відкидається на тій підставі, що відшкодування можна було шукати іншими способами. Окрім маріонеток православного духовенства та делегатів на сейм, козаки зображені як низькі простолюдини, які змушені були звернутися до татар, бо не могли самостійно протистояти панам. Дискурсер не бачить місця для такої зброї в Речі Посполитій. Він пропонує знищити саму назву запорізьких козаків і замінити їх на українському кордоні шляхтичами з Мазовії та Підляччини.

«Позитивну» оцінку потенціалу козацтва, попередження про можливість створення нової «Річі Посполитої». Але в цьому випадку автор натякає, що за козаками стоять інші сили.

Дискурсер озвучує панівну ідеологію Речі Посполитої в описі дворянського ордену. Річ Посполита, Вітчизна та Корона Польська (у тексті «Корона Польська» мається на увазі Польське королівство, а також Польська Корона, символ суверенітету) є вотчиною шляхти, або лицарським орденом. Проблеми з ними повинні бути придушені, бо компроміси з базовими наказами можуть принести лише шкоду. Шляхтич — це понад усе воїн, доблесніший за козака і здатний замінити його як захисника кордонів України. Дискурсер підкріплює свою тезу цитатами Єремі Вишневецького, лідера збройного опору проти козацького повстання і противника будь-яких компромісів. Таким чином, він, як і багато шляхтичів того часу, знайшов у хоробрих архетип шляхетної чесноти і непримиренного князя.

Релігійні та соціальні конфлікти широко визнаються причинами повстання раннього Нового часу. Історики XIX століття часто зображували повстання, такі як голландське та каталонське, як повстання об'єднаних національно свідомих громад. У відповідь історики двадцятого століття підкреслювали, наскільки відрізнялися ранньомодерні суспільства корпоративних порядків від сучасних націй, наскільки слабо національна свідомість була розвинена серед ширших верств населення і як низько стояли культурно-етнічна спільнота та її історична територія в ієрархії лояльності

більшості ранніх людей. Однак останнім часом увага приділяється феномену національної свідомості в Європі раннього Нового часу, а також захисту традиційних регіональних свобод елітами та збудженню народної ксенофобії під час повстань раннього Нового часу.

Тема національної свідомості та національної спільноти є суттєвою для вивчення Речі Посполитої XVII ст., держави, до складу якої входило багато народів і культур. Але ця тема є складною через складність декодування термінів і сприйняття сімнадцятого століття. Вчені довели, що помилково вважати сучасні національності в термінах «полак» або «лач», «руснак» чи «русин». Зазначалося, що в Речі Посполитій «нація», або *naród*, зазвичай означала жителів регіону, а потім часто лише його шляхту. Студенти шляхти наголошували на появі концепції шляхетської нації на основі сарматської ідеології. Нарешті, було показано, що «Полак» і «Лях» іноді вживалися для позначення дворянства, на відміну від селянства, як на етнічно польських, так і на непольських територіях. Термінологія є особливо неоднозначною для деяких частин України у XVIII та XIX ст., оскільки там збіглися класові, релігійні та мовні чинники, так що польськомовна римо-католицька шляхта запанувала над україномовною, уніатською та православною.

Питання національної напруженості є особливо емоційним у дослідженнях про повстання Хмельницького. Українські історики — козацькі літописці XVIII ст., народовці XIX ст., представники «державної» історичної школи початку XX ст., а також сучасні радянські українські історики — усі прагнули розглядати повстання українського народу проти польських панів. Радянські історики зазвичай змальовували її як «національно-визвольну війну», яка виражала бажання українців скинути польське панування та об'єднатися зі своїми російськими «братами». У той час як деякі польські вчені розглядали війну як польсько-українсько-російський конфлікт, більшість наголошувала на соціальних, економічних і, меншою мірою, релігійних причинах. Більшість польських істориків XIX

століття підтримували відновлення «історичної Польщі» та «польської нації», що охоплювали українські землі, програму, яка не визнавала минулого польсько-українського конфлікту. Скептицизм ХХ століття щодо ролі національної свідомості та національної напруженості в повстаннях раннього Нового часу зміцнив попередню позицію польської історіографії.

Питання про національний елемент у повстанні Хмельницького ще далеке від вирішення. Будь-яка відповідь має ґрунтуватися на ретельному описі «національних» або «протонаціональних» спільнот ХVІІ ст.

Особливу увагу слід звернути на взаємовідносини релігії та національності в Україні ХVІІ століття, оскільки східна церква була також і русинською.

Яким чином Дискурсер представляє повстання як конфлікт між народами чи національними спільнотами? Він говорить про ненависть русинської «нації» (*naród ruski*) до лачів або поляків, а також про махінації русинів проти Польської корони, незважаючи на їхні мовні та кровні зв'язки з поляками. Він стверджує, що нинішній конфлікт — це лише ще одне повстання, втішається попередніми перемогами поляків і осуджує вади характеру русинів та їхню культурну відсталість. Описуючи їх заздрість до лачів, які оселилися на їхніх землях, він каже, що русини хотіли вигнати лачів. Він побоюється, що повстання може породити Руське князівство, але якщо козаки будуть знищені, Русь ніколи більше не підніме руку на Польське королівство. У підсумку «Дискурсер», безсумнівно, змальовує конфлікт як «національне» протистояння русинів і поляків. Але щоб зрозуміти його погляд на цей «національний» елемент, ми повинні спочатку зрозуміти його уявлення про те, ким були ці два народи.

Відзначаючи події шести століть, що пройшли між правлінням Володимира Великого і початком повстання Хмельницького, «Бесіда» відображає зміну природи русинів. На початку русини, або «русська нація» представлені як народ слов'янської мови, який за князя Володимира прийняв

християнство від греків, а згодом брав участь у численних походах проти своїх сусідів, поляків. Ці русини мали власну державу зі столицею в Києві, жили компактним населенням, що мало власну мову, а після навернення сповідували спільну «руську віру». В результаті, русини зображені як окрема політична, культурна та релігійна спільнота, якою була Київська Русь.

Ситуація русинів сімнадцятого століття була значно відмінною від становища їхніх предків у десятому столітті. Українсько-руські землі не мали незалежної держави, не мали однорідного населення, культури чи віри. Мало того, що навернення в протестантизм та римо-католицизм були численними, але й русинська церква розкололася на дві частини, одна фракція об'єдналася з Римом. Тому автор повинен подбати про те, кого має на увазі Дискурсор, коли згадує про Русів або русинів XVII століття.

Дискурсор використовує «Русь» для позначення як території, так і людей. Є кілька випадків використання «Русь» як території: на Русі немає навчання, на Русі панує віра Ляхів, а «Русь глибша» — батьківщина всіх повстань. Інші територіальні посилення — це «руські території», «руські повіти» та «їхня [русинська] земля», або окремі регіони «Україна» (тобто Київський пфальц) чи «Поділля». Окрім використання кваліфікуючого «глибше», Дискурсор не говорить, які саме території складають Русь. «Русь» як посилення на групу людей або як збірна множина для русин/русинів зустрічається у згадках про розкол русів, що русам можна дозволити жити тільки в селах, що русини заздрили успіхам ляхів на своїй землі і що «всі руси» довіряли козакам.

Згадки про русинів дають певну, хоча й неповну, інформацію про те, ким вважалися русини у XVII ст. Змішування династичних, політичних, територіальних та історико-культурних критеріїв ускладнює визначення того, кого мають на увазі «литовці», «поляки» чи «москвофіли» у текстах XVII ст. Для «русинів» ця проблема є простішою, оскільки не було ні династії, ні держави. У багатьох текстах XVII століття слово «русини»

вживається в територіальному сенсі для опису мешканців, або лише вищих класів, пфальцу Рутенії або палаців Києва, Волині, Брацлава та Чернігова разом. Однак у «Дискурсі» цей термін вживається насамперед як опис історико-культурної спільноти, хоча й пов'язаної з Руською землею. Питання про історичну безперервність русинів є зрозумілим, крім того: русини XVII століття є спадкоємцями Русі Володимира, князя Київського. Говорячи про русинів як спадкоємців Київської Русі, Дискурсор не згадує інших претендентів на цю спадщину.

Автор не може зробити висновок, чи він чітко розрізняв русинів у Речі Посполитій (як і багато його сучасників), чи бачив їх як частини одного руського народу, що походять від Русі Володимира (як і інші з його сучасники) або дотримувався обох поглядів, залежно від контексту. Здавалося б, автор не бачив Московію як активного суперника за землі Русі-України, бо боявся утворення нового руського князівства, а не відходу до Московії. Чи включала його концепція «руської нації» білорусів, як це часто зустрічається в сучасних текстах, також не можна з'ясувати. Але хоча «Дискурсор» нічого не говорить про сучасні погляди на стосунки між східними слов'янами, автор подає інформацію про співвідношення між релігійною приналежністю та національною приналежністю русинів.

З усіх гріхів русинів Дискурсор бачив сповідання православ'я найтяжчим. Щоб бути частиною «руського народу», треба було сповідувати «руську» віру. Крім двох згадок про «грецьку релігію» та кількох посилань на розкол, посилання на православ'я використовують прикметникові форми «Русь». Для Дискурсора ця віра належала певному народу і становила невід'ємну частину їхньої ідентичності.

Дискурсор добре знав, що православ'я є міжнародним віровченням: наприклад, він обговорює відношення греків до навернення Русі. Але на практиці він, як і його сучасники, мав контакти з окремою церквою, а не вселенською. Православ'я стало розглядатися як «національна» віра.

Децентралізація в управлінні церквою та використання низки літургійних мов дозволили окремим церквам функціонувати як «національні» інституції. У деяких випадках окремі церкви збереглися як національні та культурні установи після загибелі династій і держав, під час яких вони були утворені. У XVII столітті Київська митрополія — з її вільними зв'язками з Константинополем, роллю носія традицій Київської Русі та використанням слов'янської мови в літургії — функціонувала саме як така національна церква для русинів.

Дискурсер говорить багато, що визначає «поляки», «лахи» та «польщу». На початку тексту лахи або поляки – це народ, який проживає в країні, що називається Польщею, яка межує з Руссю. Нинішнє повстання автор описує як один із довгої серії нападів русинів на його народ, лачів чи поляків. На відміну від русинів, чия держава зникла, а еліта зникла, до XVII століття середньовічні поляки або лахи трансформувалися розширенням своєї держави та асиміляцією еліт інших народів. Тоді в описі тогочасного періоду змінюється поняття Польщі та поляків. На відміну від розповіді про ранній період, коли русини описують як вторгнення в Польщу, в обговоренні політичних утворень XVII століття найчастіше використовуються національні терміни *patria*, *ojcz yzna* та *Respublica*, *Rzecz pospolita*. У дискусії про політичну зраду повстанців і русинів згадується Польська Корона (*Korona Polska*), маючи тут на увазі абстрактне поняття суверенітету, а не територіальної Корони (Королівства) Польщі. Тим не менш, концепція була пов'язана з минулим поляків або лачів, хоча в XVII столітті русини були однаково підданими тієї корони. Дискурсер пояснює, що Польща (на відміну від територіальної Русі) існує в межах Польського королівства, коли він пропонує, щоб русини не жили в містах «ближче до Польщі». Хоча коментарі Дискурсера про Польщу небагато, вони вказують на перетворення відносно однорідної Польщі середньовічних часів у багатонаціональну Співдружність.

На початку «Дискурсу» *Polac* у і *Lachowie* вживаються як синоніми для

позначення поляків. Полак, місцева назва поляка, у різні часи позначає польський народ, мешканців польських держав та польську політичну еліту. Лах, запозичення русинської назви поляка, часто відображало культурну та національну дихотомію східних земель Речі Посполитої. Після представлення термінів як синонімів Дискурсор віддає перевагу Лаху. Вибір, ймовірно, мав на меті підкреслити національні та релігійні аспекти польсько-русинського протистояння. Але чіткої різниці між цими двома термінами в тексті немає.

Лачів ототожнюють з римо-католицизмом, а русинське духовенство, кажуть, задрить тому, що віра лачів (*wiara launcha*) прижилася на Русі і процвітає. Очевидно, автор усвідомлював, що ця віра автора сповідується в Іспанії, Італії та на Філіппінах майже в однаковій формі. Але на кордоні між східним і західним християнством римо-католицизм латинського обряду став польською вірою.

Позначення римо-католицизму як віри лачів вказує на те, як русини могли стати лахами — шляхом релігійного навернення. У якийсь момент Дискурсор натякає, що навернені в римо-католицизм латинського обряду більше не належать до руської громади. Він боготворить князя Єремію Вишневецького, який перейшов з православ'я на католицизм в 1631 році. Навернення магната приголомшило православну громаду, і митрополит Ісай Копинський надіслав князю палкий заклик повернутися до віри його предків. Сучасні українські літописи описували навернення як перетворення князя руського походження на лача. Хоча походження було важливим для Дискурсера у визначенні спільноти, він не визначав поляків чи русинів лише за походженням. асимілюватися, приймаючи головну характеристику іншої спільноти — її віру.

Уявлення Дискурсера про поляків і русинів також містять соціальний вимір. Римо-католиків і поляків/лахів зазвичай ототожнюють із дворянами та Річчю Посполитою. Польщу та Річ Посполиту представляє політична нація

шляхти. Прикладом є твердження, що козаки, оскільки вони «chłopstwo», не можуть протистояти полякам (Polakom). Тут, як і в інших текстах XVII століття, усі вельможі в Речі Посполитій ідентифікуються як поляки в політичному сенсі. Іншим прикладом є застереження, що поступки повстанцям, які керуються запеклою ненавистю проти лаків, будуть лише спровокувати їх на союз з татарами і знову повстати, і що за таких обставин жоден шляхтич не захотів би проживати в Україні. Тут автор явно має на увазі шляхту. Польща, земля лачів, про яку він згадує, є спадком дворянство.

Але бувають випадки, коли «Лач» і «Полак» не мають на увазі дворян. Лахи, які обіймали посади міщан у містах руських земель або мали заселити ближчі до Польщі міста, безумовно, не були шляхтичами. Лахи та поляки, описані на початку урочища, здаються людьми різних соціальних верств. Автор усвідомлював, що в його описі були неблагородні лахи та поляки, але вирішив проігнорувати їх.

Дискурсор має намір асоціювати русинів з усім варварським і низьким. Хоча він бачить русинів, по суті, не дворян, він обговорює шляхетну складову русинської «нації». Ряд таких випадків було зазначено вище при аналізі ставлення Дискурсера до православних вельмож. Але найцікавіший випадок припадає на його обговорення історії русинсько-польських відносин. Його довга розповідь про ненависть русинів до лачів/поляків, здається, стосується всієї громади, особливо її вищих верств. Але стверджуючи, що русини воліли б жити в неволі турків чи якихось інших тиранів, аніж у вільній Речі Посполитій, він у дужках додає, що йдеться про «хлопств», які не мають ані доброї крові, ані освіти. Незважаючи на кваліфікацію, важко побачити русинів, які керували війнами, присягали на вірність і вступали в шлюб з польськими королями як «chłopstwo». Також нелегко впізнати як таких русинів, про яких згодом кажуть, що вони заздрили лахам за те, що вони привласнили сенаторські посади та шляхетські посади. Дискурсор має дві суперечливі цілі, які він намагається узгодити. Усіх русинів, включно з

їхньою шляхтою, він зображує ворогами поляків і Речі Посполитої. Водночас він прагне ідентифікувати всю русинську громаду як «*chłopstwo*».

Коментарі про русинів і поляків відображають фундаментальні культурні, соціальні та економічні зміни на українських землях на початку XVII ст. У 1613 році Ян Щенсний Гербурт попереджав, що очікувати від русинів зміни своєї віри — це все одно, що намагатися мати Польщу без поляків або народу, який розмовляв польською мовою, але більше не підпорядковувався польським законам і звичаям, як переселення Гданська біля Карпат і Самбора, поблизу Балтики. Але, всупереч погляду Гербурта, русини змінювалися. Члени їхньої еліти не тільки стали членами знаті Речі Посполитої, лояльної до своєї благородної республіки, але й відмовилися від віри предків.

Оскільки вони прийняли польську мову та римо-католицьку віру, більш заможні шляхтичі вступали в шлюби з родинами з польського центру. Опір цьому процесу, зокрема щодо релігії, йшов з боку меншості дворян, які піднялися на захист «Русі». Ця група зникне до кінця століття, але на момент написання «Дискурсу» вона все ще була активною.

Дискурсор зберіг концепцію русинів і поляків як двох соціально складних спільнот, що живуть пліч-о-пліч, і вирішив підкреслити новий взаємозв'язок, створений міграцією польських шляхтичів на руські землі та асиміляцією русинської еліти. У Речі Посполитій до політичної нації входили лише дворяни; отже русини та православні зникали з політичного тла. Річ Посполита перетворювалася на державу одного «шляхетського народу» (*naród szlachecki*), який був польським і католицьким, а поділ між поляком і русинами ставав таким між шляхтичами та простолюдинами.

Текст, який обговорює автор, дає розуміння того, чому Співдружність не змогла впоратися з повстанням. Небажання правлячої фракції уряду на чолі з Оссолінським і Кисілем відмовитися від довгострокових політичних планів і присвятити всі зусилля придушенню повстання дало повстанцям

можливість набратися сил і породило недовіру в багатьох колах. У «Дискурсі» ця недовіра набуває форми засудження кандидатів на престол, які вели переговори з повстанцями, і натякання, що повстанці мають підтримку з боку керівного кола. Дискурсер відчував проти русинів, як і багато хто з незадоволених політикою уряду, ідеалізував Вишневецького, опонента правлячої фракції, який поклявся боротися до кінця, щоб не змінювати старий порядок. Сам текст, ймовірно, був написаний кимось із оточення Вишневецького, щоб дискредитувати Оссолінського та Кисіля. Католицький фанатизм підштовхнув багатьох шляхтичів до підтримки нерозв'язної позиції Вишневецького. Таким чином, «Дискурс» репрезентує мислення фракції, якій не вистачало засобів для проведення своєї політики, але могла б блокувати спроби врегулювання шляхом переговорів, і блокувала їх. Цей глухий кут угруповань 1648 р. Показав як легко адміністрація Співдружності могла бути паралізована дворянською свободою.

Позиція, висловлена в «Бесіді», знаменувала собою кінець толерантної, багатоконфесійної та багатонаціональної Речі Посполитої, в якій могли брати повноцінну участь православна та русинська традиції. Дискурсер бачив свою батьківщину і республіку виключно католицькою і польською. Тріумф цих нових настроїв привів Річ Посполиту до катастрофи в Україні, а їхня міцна сила зробила Річ Посполиту зовсім іншим суспільством наприкінці XVII століття, ніж у XVI. Асиміляція русинської еліти та слабкість русинських політичних традицій зробили можливим ідеологічний зсув, але перехід був далеко не гладким. «Дискурс» відображає момент, коли на тих, хто наполегливо чинив опір процесу, зростав тиск. Ще в 1640-х роках частина православних русинських шляхтичів наполягала на тому, що сарматські русини вільно приєдналися до Речі Посполитої і були рівними сарматським полякам. Цей варіант сарматської теорії слугував для об'єднання різних земель і народів у плюралістичну Річ Посполиту. Дискурсер не згадує про сарматизм, але невід'ємною частиною його розмови про шляхту та вітчизну є

новий вузький сарматизм войовничо-католицької шляхти, який мав торжествувати у другій половині століття. [51, с. 256].

«Дискурсер» змалював повстання Хмельницького як битву поляків, католиків і шляхтичів проти русинів, православних і простолюдинів, зокрема козаків і селян. Він дав характеристики виборчого округу кожного табору, але жоден табір не наближався до його ідеального уявлення про нього. Дискурсер, як і будь-який ефективний політичний полеміст, вирішив не вникати в складність ситуації. Читаючи його текст чи будь-яку іншу сучасну розповідь про повстання, необхідно звернути увагу на те, як призма політичної культури та словесної умовності сформували зображення повстання. «Дискурс» — це лише один вступ у світ ворогів, які зіткнулися один з одним у 1648 році. Вивчення інших політичних праць, історичних робіт та листування також збагатить наше розуміння їхніх концепцій, умов, цінностей і програм[51, с. 256].

Варто також було б зупинитися на публікаціях Універсалів українських гетьманів (1678-1727) у бібліотеці Лілі Університету Індіани представлених Богданом Струмінським.

Як і багато інституцій Української Гетьманщини, створених Богданом Хмельницьким, дипломатика нової держави наслідувала інституції Речі Посполитої, від якої Гетьманщина відокремилася. Загальновідомими називалися публічні постанови гетьмана, циркулярні грамоти польських королів, деяких урядовців і сейму; рідше ці документи називали також писанням[50, с. 335].

Форма універсалів досить проста в порівнянні із західною середньовічною традицією, з якої вони в кінцевому підсумку походять. Знак хреста замінює прикликання Божого імені, а супроводжується інституцією гетьмана. Напис може звертатися до всіх читачів або слухачів (як в універсалі Хмельницького від 24 червня 1657 р.: *vstm" vobec y kozdomu zosobnal* = польський *wszem wobec i kazdemu z osobna* = латинський *universis*

et singulis), звідки походить польський термін *uniwersal* або лише конкретне коло людей у певному полку (*polk*), роті (*sołtys*), містечку чи селі (як у випадку з трьома документами, опублікованими тут) [50, с. 335].

Більшість із збережених повсюдно стосується приватних справ (наприклад, надання землі службовим селянам, особливий правовий захист деяких видатних офіцерів, видача ліцензій на алкоголь). Хоча їх кількість налічує тисячі, лише деякі повсюдно доступні в розрізнені публікаціях. І лише у випадку з виданими гетьманом Богданом Хмельницьким було докладено зусиль, щоб зібрати та опублікувати всі разом [50, с. 335].

Три опубліковані нижче, належать до колекції, придбаної Бібліотекою Лілі Університету Індіани навесні 1976 року з маєтку покійного британського історика, бізнесмена і дипломата (у Бейруті та Анкарі, 1943—47) Вільяма Едварда Девіда Аллена. (1901-1976). Основними історичними інтересами Аллена були Кавказ, Росія та Туреччина, але він також написав книгу під назвою «Україна: історія» (Кембридж, 1940; Нью-Йорк, 1963), яка була присвячена «Н.М., наполовину українцю, напівангелу», швидше за все, Наталії Максимівни Косковської, його майбутньої третьої дружини. Ці історичні інтереси знайшли відображення і в колекції Аллена, що налічує понад 20 000 книг, періодичних видань і рукописів. Серед рукописів були предмети, що представляли Грузію, Росію, Україну, Польщу, Туреччину та світ ісламу, а також рукописну копію «Мандрів Марко Поло» 1420 року. Колекція була привезена до Блумінгтона, штат Індіана, з Ірландії, де вона зберігалася в його резиденції, Вайтчерч-хаус в Каппах, графство Уотерфорд, провінція Мюнстер [50, с. 336].

Усі три універсали в бібліотеці Лілі мають ініціали JS олівцем і цифри 48, 50 та 51 відповідно, що свідчить про те, що укази становили частину окремої колекції. Усі три документи були відомі деяким українським історикам, але вони не були опубліковані повністю або не обов'язково з

оригіналів. Тепер доступ до оригіналів дозволяє представити не лише зміст документів, а й їх дипломатичну та палеографічну форму.

Самий ранній універсал у колекції Аллена був випущений гетьманом Іваном Самойловичем 13 квітня 1678 р. Відноситься до категорії універсалів з військово-адміністративних справ, з яких «нині збереглася лише незначна частина» [50, с. 336].

Одержувач універсалу Федір Мовчан був соціальним вискочкою в порівнянні з нащадками усталених козацьких родів. Своїм піднесенням він завдячував гетьману Петру Дорошенку, який, втомлений від анархічних тенденцій у козацькій військовій демократії, організував полки найманців нижчого стану, підпорядкованих військовій дисципліні — оксодекомонни, «добровільні кінноти» або серденята, від турецького «serdengedti», обраний на відчайдушне підприємство, або, дослівно, «[хто] вийшов з голови». Мовчан став полковником одного такого полку. До 18 серпня 1675 року він переправився на Лівобережжя Дніпра і приєднався до суперника Дорошенка, гетьмана Лівобережної України Самойловича. Він надавав Самойловичу послугу, вмовляючи інших серденят перейти до нього. Його називали «полковником добровільної кавалерії» (polkovnyk ohotnyj konnyj) у війську Самойлового, але втратив цю посаду до 27 вересня 1676 р. [50, с. 336].

У 1677 році Федір Мовчан став ад'ютантом (осаулом) Прилуцького полку. Коли в серпні того ж року турки взяли в облогу Чигирин, який стояв у гарнізоні з москалями та козаками Самойловича, контрнаступ гетьмана Самойловича та московського полководця Ромодановського змусив турків відступити. В успішному поході брав участь і Прилуцький полк на чолі з Федором Мовчаном. У хвалебному сувої царя Федора від 25 листопада 1678 року Мовчан конкретно «і всі офіцери та товариші вашого полку» в 1677 році «стояли твердо й мужньо» проти турків — хоча офіційним прилуцьким полковником на той час був Іван Маченко. Після цього гетьман Самойлович переконав Маченка піти у відставку на користь Мовчана, а офіційне

призначення Мовчана полковником відбулося в той час, коли турки готували новий набіг на Чигирин. Вони взяли його в облогу в липні 1678 року, а наприкінці серпня завоювали символічну козацьку столицю. У цьому другому, менш успішному, Чигиринському поході брав участь і Мовчан. У 1679 році він з невідомих причин звільнився з посади[50, с. 337].

Іншого Федора Мовчана (сина Лукіяна), полковника Стародубського, історики іноді плутали з нашим Федором Мовчаном. Цей Стародубський полковник був убитий у другому Чигиринському поході між 27 липня і 30 серпня 1678 р. [50, с. 337].

Наш універсал був відомий українському історику Володимирі Антоновичу з примірника, вписаного в зошит сина Федора Мовчана (колишнього полковника найманців) Михайла, ад'ютанта Прилуцького полку, на аркуші 95 звороті. Після смерті Михайла Мовчана його зошит продовжив онук Андрій Мазаракі (прізвище – це грецький рід, який приєднався до українських козаків), а потім залишився в родині Мазараків до часів Антоновичів. Зошит Антонович отримав від поміщика Полтавської губернії Аркадія Федоровича Мазаракі. На початку ХХ століття рід Мазараків ще процвітав у Полтавській губернії та Південній Україні, де мав маєтки.

Оскільки Федір і Михайло Мовчан не мали нащадків чоловічої статі, то сімейний архів, з якого походить наш оригінал, імовірно належить до Мазараків, але не до гілки, з якої походив Аркадій Федорович Мазаракі[50, с. 340].

Таким чином, ми бачимо, що публікації історичних документів, та коментарії до них, на сторінках ГУС дозволяють по новому поглянути на ті процеси та явища історичного процесу над якими здавалося б можна було б поставити крапку.

ВИСНОВКИ

Таким чином з проведеного нами дослідження можемо зробити наступні висновки. Гарвардські українознавчі студії (Harvard Ukrainian Studies) це головний періодичний орган Українського наукового інституту Гарвардського університету. Спершу він виходив як кварталних, а від 1984 р. (тим же обсягом) - два рази на рік. За період 1977-1991 рр. було видано 15 номерів часопису. Від самого початку журнал був задуманий як міжнародний форум україністики, з історичним завданням утвердити цей комплекс гуманітарних і суспільних дисциплін на масштабному світовому рівні. Поява журналу, а до того, у 1973 р., - самого Інституту, припадала на роки глибокої кризи в українській гуманітарній і суспільствознавчій науці, і в україністиці зокрема. Те, що тепер евфемістично називається «періодом застою», було - в цих галузях - періодом завершення процесу провінціалізації і маргіналізації української науки. Це, в свою чергу, також становило той глобальний контекст, в якому виникала україністика в Гарварді.

В силу згаданих історичних обставин її основним, самоусвідомленням завданням стало, в міру своїх можливостей, компенсувати цей фатальний стан - не тільки шляхом збереження традицій і фундаментальних цінностей, але й творенням того нового, повноцінного і, коли треба, ревізійного мислення, що колись закономірно мало стати підвалиною оновленої української науки.

Особливість ГУС, його вкладу в науку, полягає не так у сумі порушених у ньому тем, як у його загальному підході до україністики. Уточнення цього питання може звучати ще й так: чи існує «гарвардська школа» україністики, а якщо так, то які її прикмети?

Тому, якщо під «школою» розуміється якась суцільна історіософія чи «лінія» культурологічної екзегетики, або одна панівна методологія, або, тим паче, домінанта такої чи іншої ідеології, то такої школи у Гарварді немає.

Але якщо мова йде про певний науковий підхід, про інтегровану постановку питання «що таке Україна й україністика», і разом з тим певний науковий стиль його дослідження, то в умовному сенсі про таку школу таки можна говорити.

Перше - це розуміння України як комплексного явища – історичного, культурного і геополітичного (або в широкому розумінні територіального). Усе, що в часі і просторі пов'язане з Україною. Контексти - культурні, політичні, економічні тощо, - в які Україна входила, - досліджується як сфера зацікавлень україністики. Тим самим, це галузь, по своїй суті інтердисциплінарна. Наукова україністика не тільки не може замикатися концепційним, чи «ідеологічним» партикуляризмом (наприклад, традиційним народництвом, етноцентризмом), але й у своїй практиці мусили постійно враховувати те, що силою історичних обставин поодинокі ділянки українського життя більш взаємопов'язані, переплетені, ніж це буває в інших політично більш стабільних і тим самим (на даному етапі) більш диференційованих культурах. З огляду на ці іманентні складності, україністика на далі набагато важча як поле досліджень, але тією ж мірою вона й інтелектуально цікава і перспективна.

Друге, що природно випливає з першого, це те, що контекст україністики є світовий і що навіть якщо на різних етапах свого політичного життя Україна не існувала автономно, дослідження України мусить бути цілісне і співзвучне із загальними світовими науковими параметрами, а не опосередковане якимось іншим, вужчим контекстом, скажімо, Російської імперії і якогось окремого «вітчизняного» (українсько-російського) історичного процесу й історично-культурного досвіду.

Дослідження української історії програмово було націлене не тільки на «суто українську» проблематику (тобто на щось, що є регіонально чи етнічно завуженим), але й на ті структури - польсько-литовської Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій, - в яких Україна існувала і на яких

так чи інакше впливала.

Третє - це посилене зацікавлення теоретичною і синтезуючою думкою в гуманітарних науках. Причини цього очевидні. З одного боку, це усвідомлення, що українська наука, і україністика зокрема, довгими роками були насильно провінціалізованими і щонайефективніший антидот на це - інтелектуальний стимул і випробування строго сконцентрованого переосмислення проблем. З другого боку, це іманентні обставини, тобто подвійний факт іманентної складності предмету і відсутності адекватної, сучасного масштабу, теорії-концепції української історії культури. Відчуття, що Україна являє собою архискладний і рівночасно центральний - бо на перехресті стількох культур і суспільних систем - і до того ж в основному недосліджений компонент європейської історії, одним словом, відчуття, що вона є своєрідною лабораторією людської культури, служило потужним стимулом до якнайбільш відкритого і принципово оновлюючого мислення і переосмислення.

Це на концепційному рівні, і це - скоріше мета, ніж осягнена програма. В практиці ГУС, однак, вона таки здійснювалася в кількох планах. Один, може найявніший, - тематичний, тобто планомірне наголошення певних ключових ділянок.

Мабуть, найбільш розвинена із них - це дослідження найранішого періоду української історії і культури, періоду Київської Русі, і разом з тим, як загального контексту, широкого і розгалуженого питання східноєвропейської медієвістики. Причини такої пріоритетності очевидні. З одного боку, йдеться тут про першопочатки, про підвалини, на яких будуватиметься вся дальша споруда національного існування. Від цього періоду не можна не починати - тим більше коли враховується подвійний сумний факт, що в Україні від сталінських часів дослідження української давнини щораз то більше звужувалося і врешті, *de facto*, заборонялося, як і те, що в радянській (тобто підконтрольній) науці та ж історія і та ж спадщина

- і тоді, коли вона легітимно мала б розглядатися у спільному контексті, і навіть тоді, коли недвозначно йшлося про саме український контекст, - планомірно і кожного разу більш агресивно приписувалась російській, тобто великоруській історії та культурі. З другого боку, на Заході, і в Союзі також, медієвістика, з-поміж усіх славістичних дисциплін, зберігала ще найбільший контроль над якістю. Для україністики, що утверджувалась як нова сукупність дисциплін, із ясною метою забезпечити якнайвищу якість і оминати, що в традиційній громадсько-науковій праці зовсім не легко вдавалося яке-небудь розводнення політикою, цей фокус був закономірним. Його посилював той найконкретніший факт, що ядро тих гарвардських науковців старшого покоління, від яких україністика тут починалася, - Омеляна Пріцака, Ігоря Шевченка, Горація Ланта, Едварда Кінена, - як і тих науковців з-поза Гарварду, таких як Рікардо Піккіо чи Юрій Шевельов, що тісно з ними співпрацювали, - складалося у великій мірі із філологів-медієвістів. Будова, одним словом, розпочиналась від надійної бази.

В остаточному підрахунку, цей перший наголос неабияк виправдався. У західній (і передусім американсько-канадській) славистиці розуміння ранньої східнослов'янської історії та культури зазнало поважних змін - врахування суттєвої різниці між «Руссю» і «Росією» і питомої ваги київсько-українського начала, нове поцінування ключової ролі української науки і духовності як такої, а Києво-Могилянської академії зокрема, у розвитку східнослов'янських культур і, врешті, переосмислення цілого історико-культурного контексту того ареалу. Це переосмислення, до речі, не тільки замикається Заходом - у міру об'єктивних наукових досягнень, переконливості концепцій і дослідів, історіографія наших сусідів, передусім поляків і росіян, також зазнає певних зрушень.

Другий, не менш фундаментальний наголос як ГУС, так і загальної діяльності УНІГУ, - археографічний. Це питання документації і джерел, закріплення і поширення наукової і національної пам'яті. Тепер, коли

Україна майже у всіх ділянках свого духовного життя переживає це відродження, коли з'являються і зростають не тільки потік друкованого слова, але й інституції, цьому присвячені - передусім Інститут української археографії, - то про необхідність цієї бази навряд чи треба переконувати.

Роль цієї археографічної бази - і тут саме є ключове схрещення науки і колективної пам'яті - полягає не тільки у збереженні, але й у осмисленні. На цім саме ґрунтується різниця між справжньою пам'яттю і тим селективним і півсвідомим уявленням, що поточно називається міфом. Як видно з покажчика, цією працею ГУС займався від самого початку. (У загальному профілі УНІГУ сконцентрованим і масштабним виявом цього є Гарвардська бібліотека давнього українського письменства у якій вийшло вже вісім факсимільних томів і три томи перекладів на англійську мову).

Окрім вище згаданих, у гамі тем, порушуваних у ГУС, виступали й інші домінанти, і вони становлять третю основну прикмету журналу. Це передусім наголошення певних ключових питань політичної історії України (Хмельниччина, Мазепа і мазепинці, Гетьманщина, роль Галичини в національному відродженні тощо) і з духовно-інтелектуальної (Києво-Могилянська академія, Шевченко, Липинський тощо) і, разом з тим, такі кардинальні, порівняльно і теоретично оформлені питання, як національна свідомість і творення націй.

Особливу увагу присвячено загальному питанню взаємин України і її сусідів, питанню тим пекучішому, що воно здебільша так неадекватно порушувалося в радянській науці. Мова йде про стосунки з Польщею (зокрема у XVIII ст.), з Росією, з Туреччиною. Поняття «сусідів» часто застосовувалося і до інших етнічних груп на Україні. У цій рубриці найбільше уваги присвячено питанню українсько-єврейських стосунків - на протязі цілої історії України.

Показниками надання пріоритетності питанням політичних і культурних стосунків України, їх широкого контексту, можуть служити ще

два моменти. Один - це те, що в цьому україністичному журналі часто появлялися праці на начебто неукраїнські теми - чи то питання формування національної свідомості в Росії, чи історичної свідомості в середньовічній Польщі, чи цілого ряду візантійських чи турецьких тем. Самозрозуміло, що доречність і промовистість цієї проблематики полягає саме в парадигмі суверенності україністики, української історії та культури. Бо якщо Україна є не провінцією, а підметом історії, то багато з того, що діється у її сусідів, так чи інакше, типологічно чи безпосередньо її стосується.

Другий момент ще помітніший - це факт, що автори цього ж україністичного журналу переважно не українці (і це навіть тоді, коли не враховувати «спеціальні», тематичні випуски, де їх велика перевага). Закономірність цього знову таки очевидна - вона впливає із принципової міжнародної спрямованості журналу і цієї нової парадигми україністики. І тут окрім іманентного, наукового, спрацьовує ще чисто прагматичний вимір. Одним словом, саме така орієнтація гарантує перспективність, наступальність цієї науки. Тут також - і це, зокрема для українського читача, не може не бути помітним, - криється найневідрадніша сторона дотеперішнього авторського колективу - мала, майже непомітна кількість авторів з України. Причина, зокрема донедавна, - це непереборність політичної прірви, казенної «не перспективності» і навіть небезпечності співпраці з журналом. Глибша причина, однаке, яка діє ще по сьогодні, це загальна відмінність наукових підходів і стилів - і відсутність спільних структур.

Таким чином часопис «Гарвардські українознавчі студії» є безцінним історіографічним джерелом дослідження актуальних і дискусійних проблем української історії практично всіх періодів

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Атаманенко А. Є. Співпраця Українського історичного товариства з українським науковим товариством Гарвардського університету // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011, вип. XXX с. 263-268.
2. Брюховецька Л. Як робити неможливе, або Американський простір української науки. // Дзеркало тижня. № 3, 30 січня 2010.
3. Винар Л. Вимога часу. Бюлетень, рік IV, ч.4 (28), 1970 // Матеріали до історії Українського історичного товариства. - Нью-Йорк; Острого : Українське історичне товариство, Національний університет “Острозька академія”, Інститут дослідження української діаспори, 2006. - С.194-196.
4. Винар Л. Потреба співпраці між українськими науковими установами // Америка. - 16 грудня 1970. - Ч.218.
5. Винар Л. Сторіччя НТШ. Зауваження до статті проф. О. Прицака про Наукове товариство ім. Шевченка Л. Винар // Сучасність. - 1974. - №4. - С.110-114.
6. Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського // Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973). - Кембридж; Нью-Йорк: Фонд катедр українознавства, 1973. - С.91-107.
7. Дискусійна трибуна // Америка. - 9 червня 1971 р. - №104.
8. Домбровський О. Омелян Прицак. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967 - 1973). Фонд катедр українознавства, Кембридж, Масс. - Нью-Йорк, Н.Й., 1973, стор. XXXM+188 // Український історик. - 1975. - Ч.1-2. - С.144-147.
9. Дубняк І. [Винар Л.]. Огляд українознавчих студій в американських і канадійських університетах // Америка. - 16 грудня 1970. -

Ч.218.

10. Енциклопедія українознавства : Словникова частина : [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка ; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. — Париж—Нью-Йорк : Молоде життя, 1955—1995.

11. Заява-заклик проф. Омеляна Пріцака // Свобода. - Ч.32. - 15 лютого 1975.

12. Катедра історії України ім. Михайла Грушевського в Гарвардському університеті // Український історик. 1975. - Ч.1-2. - С.164-165.

13. Краснодемська І. Українознавчі студії діаспори (XX ст.). Монографія. К.: ННДПУ, 2011. 368 с.

14. Лучук О. М. Гарвардський проект Омеляна Пріцака. Українська Орієнталістика. Випуск 4-5, 2009—2010. С.32

15. Матеріали до українського наукового життя на Заході: УІТ, НТШ і інші наукові установи [Упор. Л. Винар] // Український історик. - 1987. - Ч.1-4. - С.142-155.

16. Пріцак О. Наукове товариство ім. Шевченка і його сторіччя // Сучасність. - 1973. - №12. - С.52-60.

17. Пріцак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973. - Кембридж; Нью-Йорк : Фонд катедр українознавства, 1973. - 188 с.

18. Українознавчі студії на американських університетах // Український історик. - 1975. - Ч.1-2. - С.163- 164.

19. Чубатий М. Гарвардські українознавчі студії // Свобода. - Ч.104. - 9 червня 1971 р.

20. Штогрин Дм. Світла й тіні українських студій у Гарварді / Товариство української студіюючої молоді ім. Миколи Міхновського. - Чикаго, 1973. - XXXVI+82 с.

21. Arrignon, Jean-Pierre. "La Rus' Entre La Bulgarie et l'Empire Byzantin: De La Fin Du X Au Début Du XII Siècle." Harvard Ukrainian Studies,

vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 702–13 // Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41036340>.

22. Bakalov, Georgi. “La Politique Culturelle et Religieuse de Byzance à l’égard Des Slaves Balkaniques.” *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 387–99 // Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41036322>.

23. Baran, Alexander. “The imperial invitation to the cossacks to participate in the thirty years’ war (1632).” *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 1, no. 3, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1977, pp. 330–46// Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41035749>.

24. Birnbaum, Henrik. “When and How Was Novgorod Converted to Christianity?” *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 505–30// Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41036330>.

25. Callmer, Johan. “The Archaeology of Kiev to the End of the Earliest Urban Phase. .” *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 11, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 323–364 // Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41035825>.

26. Carile, Antonio. “Byzantine Political Ideology and the Rus’ in the Tenth–Twelfth Centuries.” *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 400–13// Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41036323>.

27. Dashkevych, Yaroslav. “Armenians in the Ukraine at the Time of Hetman Bohdan Xmel’nyc’kyj (1648-1657).” *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 3/4, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1979, pp. 166–88 // Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41035825>.

28. Dell'agata, Giuseppe. "Il 'Battesimo Di S. Vladimiro' Di Karel Havlíček Borovský." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 467–79// Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/41036327>.

29. Ducellier, Alain. "Byzance Face Au Monde Musulman à l'époque Des Conversions Slaves: L'exemple Du Khalifat Fatimide." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 373–86// Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/41036321>.

30. Franklin, Simon. "Booklearning and Bookmen in Kievan Rus': A Survey of an Idea." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 830–48, <http://www.jstor.org/stable/41036348>.

31. Giraud, Gianfranco. "'Voprošanie Kirikovo': Remarques Sur La Vie d'une Communauté Paroissiale Dans La Rus' Kiéviennne Du XIIe Siècle." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 743–60// Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/41036343>.

32. Grabar, Oleg, and Renata Holod. "A Tenth-Century Source for Architecture." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 3/4, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1979, pp. 310–19// Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/41035836>.

33. Hannick, Christian. "Kirchenrechtliche Aspekte Des Verhältnisses Zwischen Metropolitnen Und Fürsten In Der Kiever Rus'." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 727–42// Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/41036342>.

34. Harvard.edu <https://huri.harvard.edu/>

35. Ihor Ševčenko." Harvard Ukrainian Studies, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 5–6// Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41036301>.

36. Kazhdan, Alexander. "Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries." Harvard Ukrainian Studies, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 414–29, <http://www.jstor.org/stable/41036324>.

37. Labunka, Miroslav. "Religious Centers and Their Missions to Kievan Rus': From Ol'ga to Volodimer." Harvard Ukrainian Studies, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 159–93// Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41036311>.

38. Levy, Avigdor. "The Contribution of Zaporozhian Cossacks to Ottoman Military Reform: Documents and Notes." Harvard Ukrainian Studies, vol. 6, no. 3, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1982, pp. 372–413// Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41035995>.

39. Mango, Cyril. "The Tradition of Byzantine Chronography." Harvard Ukrainian Studies, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 360–72// Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41036320>.

40. Morini, Enrico. "The Orient and Rome: Pilgrimages and Pious Visits between the Ninth and the Eleventh Century." Harvard Ukrainian Studies, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 849–69, <http://www.jstor.org/stable/41036349>.

41. Müller, Ludolf. "Ilarion Und Die Nestorchronik." Harvard Ukrainian Studies, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 324–45// Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41036318>.

42. Obolensky, Dmitri. "Ol'ga's Conversion: The Evidence Reconsidered." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 145–58// Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/41036310>.

43. Omeljan Pritsak." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 1–4// Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/41036300>.

44. Ostrowski, Donald. "The Christianization of Rus' in Soviet Historiography: Attitudes and Interpretations (1920-1960)." // *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 11, no. 3/4, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1987, pp. 444–61 // Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/41036282>.

45. Pelenski, Jaroslaw. "The Contest for the 'Kievan Succession' (1155-1175): The Religious-Ecclesiastical Dimension." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 761–80// Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/41036344>.

46. Pelenski, Jaroslaw. "The Emergence of the Muscovite Claims to the Byzantine-Kievan 'Imperial Inheritance.'" *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 7, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1983, pp. 520–31// Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/41036113>.

47. Peri, Vittorio. "La Brama e Lo Zelo Della Fede Del Popolo Chiamato «Rhos»." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 114–31// Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/41036308>.

48. Pritsak, Omeljan. "At the Dawn of Christianity in Rus': East Meets West." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 87–113// Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/41036307>.

49. Ševčenko, Ihor. "Religious Missions Seen from Byzantium." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 7–27// Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41036302>.

50. Struminsky, Bohdan A. "Ukrainian Hetmans' Universaly (1678-1727) at the Lilly Library of Indiana University." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 5, no. 3, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1981, pp. 335–50 // Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41035922>.

51. Sysyn, Frank E. "A Contemporary's Account of the Causes of the Khmel'nyts'kyi Uprising." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 5, no. 2, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1981, pp. 245–57// Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41035907>.

52. Tachiaos, Anthony-Emil N. "The Greek Metropolitans of Kievan Rus': An Evaluation of Their Spiritual and Cultural Activity." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 430–45// Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41036325>.

53. Taube, Moshe. "An Early Twelfth-Century Kievan Fragment of the Беседа Трех Святителей." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 346–59// Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41036319>.

54. Tolochko, Petro. "Volodimer Svjatoslavič's Choice of Religion: Fact or Fiction?" *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 816–29// Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41036347>.

55. Treadgold, Warren. "Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus." *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13,

[President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 132–44// Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41036309>.

56. Vodoff, Vladimir. “Pourquoi Le Prince Volodimer Svjatoslavič n’a-t-il Pas Été Canonisé?” *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 12/13, [President and Fellows of Harvard College, Harvard Ukrainian Research Institute], 1988, pp. 446–66// Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41036326>.